

RAUDONOSIOS ARMIJOS 16–OJI LIETUVIŠKOJI ŠAULIŲ DIVIZIJA: KELIAS NUO SUFORMAVIMO IKI KATASTROFOS PRIE ALEKSEJEVKOS (1941 – 1943 M. VASARIS – KOVAS)

Dr. Rimantas ZIZAS

Lietuvos istorijos institutas

Įvadas. Raudonosios armijos sudėtyje Vokietijos – SSSR karo frontuose kariovo 16–oji lietuviškoji šaulių divizija (toliau – 16 LŠD). Kitoje fronto linijos pusėje vokiečiams nepavykus suformuoti analogiškos karinės frontinės formuotės – SS lietuvių legiono (divizijos), raudonajai lietuviškajai divizijai šio karo istorijoje atitenka išskirtinė vieta: ji buvo didžiausias svetimoje armijoje Vokietijos – SSSR karo metais suformuotas ir fronte veikęs lietuviškas junginys, jam buvo lemta nueiti sunkų ir sudėtingą, didžiulių nuostolių ir kančių pareikalavusį kovos kelią.

Jokia kita Antrojo pasaulinio karo metų lietuviška karinė formuotė neturi tokios gausios ir įvairios historiografijos. Objektiviai tai, be abejo, lėmė ilgas sovietmetis, šio laikotarpio sovietų valdžios Lietuvoje politiniai, propagandiniai uždaviniai ir poreikiai. Šios divizijos ir sovietinio ginkluoto pogrindžio Lietuvoje veikla buvo lietuvių tautos „visaliaudinio“ priešinimosi nacistinei Vokietijai išraiška. Galima kalbėti apie du svarbiausius jų raiškos būdus: Raudonosios armijos lietuviškasis junginys atstovavo lietuvių tautai ir vykdė jos politinę valią karo frontuose, o sovietiniai (raudonieji) partizanai šią misiją atliko vokiečių užnugaryje. 16 LŠD istorija atskleista J. Dobrovolsko monografijoje¹, kituose šio autoriaus darbuose², archyvinių dokumentų ir medžiagos rinkiniuose³, fotoalbumuose⁴, divizijos karių atsiminimų, publicistinio

¹ J. Dobrovolskas, *Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose*, Vilnius, 1967; 1985 m. e. Mokslo leidykla išleido antrą, papildytą dokumentų priedais šios knygos leidimą; VI. Karvelis, *Lietuvos TSR išvadavimas iš hitlerinės okupacijos 1944–1945*, Vilnius, 1973, p. 104–140.

² J. Dobrovolskas, *Lietuvių karių kovos Raudonosios armijos junginiuose iki Lietuvos išvadavimo*, kn.: „Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare“, Vilnius, 1975, p. 130–154.

³ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare (1941–1945): dokumentų ir medžiagos rinkinys*, Vilnius, 1982.

⁴ *Kovų keliais: Lietuvškoji divizija Didžiajame Tėvynės kare. Tarybų Lietuvos išvadavimas/Fotoalbumas/*: sudarė E. Dirvelė ir S. Kancedikas, Vilnius, 1965.

pobūdžio knygose⁵, daugelyje įvairių straipsnių ir publikacijų. Lietuviškojoje divizijoje buvo daug žydų, todėl jos istoriją užsienyje aprašė ir žydų autoriai⁶. Divizijos istorija neliko ir lietuvių išeivijos autorių dėmesio nuošalėje, publikacijų jos istorijos klausimais pasirodydavo lietuviškosios emigracijos leidiniuose, visų pirma žurnale *Karys*, (tačiau straipsnių šia tema išeivijos spaudoje buvo nepalyginamai mažiau negu apie vokiškos kilmės lietuvių karines ir policines formuotes). Sovietinio laikotarpio karine, taip pat ir 16 LŠD istorijos tematika žurnale *Karyje* nemažai publikacijų paskelbė 1981 m. į Vakarų pabėgęs K. Ėringis, vėliau, jau nepriklausomoje Lietuvoje, jo darbai išleisti atskira knyga⁷.

Apibendrintai kalbant apie 16 LŠD istoriografiją, pirmiausia tenka pažymėti kraštutinumus ir jų sąlygotas komplikacijas. Lietuvių išeivijos negausiai istoriografijai buvo būdingas nihilistinis, negatyvus, netgi niekinamas požiūris į 16 LŠD, jos karių ir jų kovos prasmę. Kai 1963 m. žurnale *Karys* buvo paskelbtas vienas pirmųjų straipsnių apie Raudonosios armijos lietuviškąjį junginį, kai kurių išeivijos atstovų jis buvo įvertintas kaip „labai nemaloni ir liūdna staigmena“, „įžeidimas „patriotiškiems“ *Kario* skaitytojams“, nes bolševikai ir jų karinės pajėgos, „nesvarbu, kaip jos būtų pavadintos“, yra didžiausias lietuvių tautos priešas. Nė vienas sąmoningas lietuvis „bolševikiškos divizijos“, kovojusios dėl galutinio Lietuvos pavergimo, negali laikyti sava. Išimtis buvo daroma tik prievarta į diviziją paimtiems ir sovietų pusėje priverstiems kariauti lietuviams kariams. Iš tikrųjų „bolševikinės divizijos“ kariai išeivijoje buvo supriešinami su tariamai savomis, t. y. vokiečių suformuotomis lietuviškomis karinėmis ir policinėmis formuotėmis, savisaugos batalionais ir kitais vokiškos kilmės daliniais, kurie kovojo prieš žmonijos „pabaisą“ – bolševizmą, siekdami lietuvių tautos laisvės, gynė ją nuo mirties, kankinimų, trėmimų⁸.

Savaime suprantama, demokratinėje Vakarų visuomenėje buvo ir kitų nuomonių, tačiau negatyvus požiūris į Raudonosios armijos lietuviškąjį junginį išeivijoje buvo visuotinis ir nuolatinis. Lietuvos sovietinės okupacijos sąlygomis jis ir negalėjo būti kitoks. Kita vertus, šio kraštutinumo pasekmių istoriografijai

⁵ J. Macijauskas, Tėvynės karo frontuose: Atsiminimai, Vilnius, 1953; Žygiai, apkasai, atakos: Didžiojo Tėvynės karo dalyvių prisiminimai, Vilnius, 1961; A. Stankevičius, Žūtbutinių kovų keliais, Vilnius, 1975; F. Bieliauskas, Liaudies žygdarbis nemirtingas, Vilnius, 1985; J. Paleckis, Pergalės saliuotas: karo metų užrašai, Vilnius, 1985; E. Jacovskis, Fronto užrašai: iš kontržvalgybos karininko dienoraščių, Vilnius, 1976.

⁶ Dov Levin, *Fighting Back: Lithuanian Jewry's armed resistance to the nazis, 1941–1945*, New York–London, 1985.

⁷ K. Ėringis, Lietuvos kariuomenės tragedija: faktai, prisiminimai, dokumentai, Vilnius, 1993 ir kt. 8 Skaitytojų atsiliepimai, *Karys*, 1963, Nr. 5, p. 161; Nr. 6, p. 193 ir kt.

neriektų pervertinti: išėivijoje nebuvo sąlygų lietuviškosios raudonosios divizijos tyrinėjimams, nebuvo tam nei žmonių, nei istorinių šaltinių ir kt.

Kitas kraštutinumas – tai idealizuotas ir ideologizuotas, vienpusiškas, nekritiškas sovietinių (iš dalies ir žydų) autorių požiūris į 16 LŠD, komplikuojantis iš esmės visą sovietinės istoriografijos situaciją ir jos palikimo vertę. Negalima tvirtinti, kad jis yra visiškai bevertis, – jį sudaro iki šiol mokslinės pažintinės vertės nepraradęs istorinės faktologijos (informacijos) krūvis. Plačiai atskleistas divizijos karių didvyriškumas, pasiaukojimas ir heroizmas, atlikti žygdarbiai, kovose nužygiuoti šimtai kilometrų, persekiojant priešą, vaduojant gyvenvietes, naikinant vokiečių gyvąją jėgą ir karo techniką.

Be abejo, visa tai divizijos istorijoje buvo. Tačiau suformuota visų pirma politiniais tikslais, sudėtingomis sąlygomis ir aplinkybėmis, lietuviškoji divizija buvo daugiatautis, sudėtingas, nevienalytis, prieštaringas darinys. Sovietinėje istoriografijoje iš esmės nė vienas jos istorijos klausimas nesusilaukė kritiškesnio požiūrio ir analizės, ideologiniais ir propagandiniiais tikslais daugelis jų buvo aprašomi iškreiptai arba visiškai nutylimi. Sovietmečiu kokiais nors kritiniais vertinimais nebuvo galima menkinti liaudies žygdarbio „Didžiajame Tėvynės kare“. Kai kurios temos, pavyzdžiui, Raudonosios armijos karinės nesėkmės, jos vadovybės klaidos, patirti milžiniški nuostoliai, nacionaliniai santykiai divizijoje, nekaltant jau apie karių prieš sovietines nuotaikas, kitus neigiamus faktus, reiškinius ir procesus, tyrinėjimams buvo tiesiog uždraustos.

Tautinio atgimimo laikotarpiu (1988 – 1990 m.) ir vėliau, kai pradėta vaduotis iš sovietinių dogmų, mitų ir stereotipų, įvairiuose leidiniuose pasirodė buvusių divizijos karių prisiminimų ir liudijimų, kuriuose kritiškiau žvelgta į 16 LŠD kovos kelią⁹. Paminėtina 1995 m. išleista moksliniu pažintiniu požiūriu vertinga knyga apie žuvusius 16 LŠD karius (joje pateiktos 9350 žuvusiųjų pavardės ir trumpi duomenys apie juos)¹⁰, Lietuvoje (ir Izraelyje) pasirodė viena kita divizijos veteranų parašyta atsiminimų knyga¹¹. Tačiau vertinant senus ir atskleidžiant naujus lietuviškosios divizijos istorijos faktus, ryškesnio persilaužimo taip ir neįvyko. Kai kurie divizijos veteranai priešišškai sutiko Lietuvos

⁹ A. Martinionis, Pakirsti ažuolai Aleksejevoje, Tiesa, 1989, Nr. 14121; K. Varašinskas, Pr. Petronis, Pirmosios lietuviškosios divizijos kautynės, Gimtasis kraštas, 1988 m. balandžio 28 – gegužės 5; K. Varašinskas, Lietuvos kariuomenės katastrofa, Politika: visuomenės ir politikos žurnalas, 1990, Nr. 4, p. 19–22 ir kt.

¹⁰ 16-osios lietuviškosios divizijos žuvusiųjų karių atmintis, Vilnius 1995.

¹¹ J. Aleksejūnas, Karo verpetuose: Lietuviškosios divizijos kario atsiminimai, Vilnius, 2002; A. Krausauskas, Kelias atgal: istorinė memuarinė apysaka (Vaizdai ir jausmai, žengiant karo keliu bei nuotykingais fronto viržais), Rokiškis, 2005.

nepriklausomybės atkūrimą, pasisakė ir pasisako prieš mėginimus kritiškiau pažvelgti į divizijos istoriją (bandęs tai daryti divizijos veteranas, istorikas K. Varašinskas, taip ir kiti istorikai buvo pasmerkti¹²); išlieka tendencija ir toliau idealizuoti divizijos istoriją.

Tyrinėjant 16 LŠD istoriją, iškyla archyvinių šaltinių problema. Kaip Raudonosios armijos junginio, lietuviškosios divizijos dokumentai yra saugomi Rusijoje (buvusiame SSSR Gynybos ministerijos centriniame archyve Podolske, netoli Maskvos). Divizijos istorijai atskleisti svarbūs ne tik šiame archyve saugomo 16 LŠD fondo, bet ir sovietinės kariuomenės junginių (frontų ir armijų), kuriems divizija priklausė, vadovybės dokumentai, juose atsispindintys požiūriai ir vertinimai. Deja, šiandien šio archyvo medžiaga Lietuvos tyrinėtojams yra sunkiai pasiekiamą.

Be abejo, vertingi divizijos istorijai atskleisti būtų ir Vokietijos Vermachto junginių, prieš kuriuos 16 LŠD teko kovoti, archyviniai šaltiniai.

Kita vertus, nemaža, leidžianti vykdyti tyrimus dokumentinės medžiagos bazė apie 16 LŠD yra ir Lietuvos archyvuose. Vertingiausia 16 LŠD archyvinė medžiaga saugoma buvusiam Partiniame archyve prie Lietuvos KP CK (dabar – Lietuvos Ypatingasis archyvas (LYA, f. 1771; f. 3377 ir kt.) ir Lietuvos Centriniame Valstybės archyve (LCVA) LSSR Ministrų tarybos fonde (f. R-754). Galima tvirtinti, kad bent kai kuriais aspektais (pvz., divizijos suformavimas) archyvinių dokumentų Lietuvos archyvuose pakanka, daugeliu atvejų tai originali, pirminė medžiaga. Reikia pažymėti, kad sovietmečiu R. Šarmaičio ir kitų iniciatyva atliktas nemažas darbas Lietuvos archyvuose kaupiant medžiagą apie 16 LŠD iš SSSR centrinių archyvų, iš jų medžiagos buvo sudaromi dokumentų ir archyvinių duomenų rinkiniai (kolekcijos) (dabar saugomi LYA, f. 3377, ap. 58 ir kituose šio archyvo fonduose).

Apibendrinant galima konstatuoti, kad Raudonosios armijos lietuviškojo junginio istorija iki šiol toli gražu nėra objektyviau ištirta ir aprašyta, apskritai jos istorija nepriklausomoje Lietuvoje mažai domimasi. 16 LŠD buvo svetimės armijos junginys, sukurtas ir tarnavęs Sovietų Sąjungos kariniams ir politiniams interesams, kaip, beje, ir okupantų vokiečių sukurtos lietuviškos karinės formuotės – svetimiems Vokietijos interesams. Dėl karių nacionalinės sudėties ją tik sąlygiškai galima vadinti lietuviška. Bet jos karių daugumą, ypač pradinį veiklos laikotarpį, vis dėlto sudarė Lietuvos gyventojai – lietuviai, žydai, rusai ir kiti, tad iš tiesų divizija buvo susijusi su Lietuva, lietuviška. 16 LŠD istorija, nesvar-

¹² E. Jacovskis, *Apmaudu!*, Politika, 1990, Nr. 11, 31–32; J. Aleksejūnas, *min. veik.*, p. 114–115.

bu kaip ją bevertintume, yra Lietuvos žmonių istorija, kuri turi būti tyrinėjama ir žinoma visuomenei. Apskritai divizijos istorija padeda suprasti karo metų istorijos tikrovę, jos procesų, reiškinių ir faktų įvairovę.

Šio straipsnio tikslas yra aprašyti pradinį LŠD istorijos etapą: jos ilgo, užsitęsusio formavimo aplinkybes ir priežastis 1941–1942 m.; detaliai panagrinėti divizijos pirmuosius mėšius 1943 m. vasario–kovo mėnesiais Rusijoje, Oriolo srityje, Pokrovskojės rajone, Aleksejevkos gyvenvietės apylinkėse. Šie mėšiai divizijos istorijoje buvo labai nesėkmingi, karine prasme juos galima vertinti kaip karinę katastrofą, žmoniškąją prasme – kaip jos karių tragediją, kurią gilino griežta, nepelnyta, neadekvati, divizijos karių žmoniškąjį ir karinį orumą žeminanti ir žeidžianti Raudonosios armijos (jos Briansko fronto ir 48-osios armijos) vadovybės reakcija į divizijos nesėkmę (ji paskelbta „savižudžių“ divizija, susikompromitavusi, užsitraukusi nešlovę Didžiojo Tėvynės karo frontuose ir kt.). Kokios priežastys ir aplinkybės visa tai lėmė? Šie skaudūs divizijos istorijos klausimai sovietmečiu dėl suprantamų priežasčių buvo nutylimi, aptariamais bendrais bruožais, prabėgomis, paviršutiniškai. Rašant straipsnį pasinaudota minėtų Lietuvos (LYA, LCVA), taip pat buvusio SSSR Gynybos ministerijos centrinio archyvo (jame autoriui teko dirbti 1979 m.) medžiaga.

Autorius dėkoja straipsnio recenzentui plk. dr. Stasiui Kneziui už vertingas pastabas ir patarimus, leidusius išvengti kai kurių klaidų ir netikslumų, už kai kurią archyvinę medžiagą ir literatūrą. Straipsnis iliustruotas nuotraukomis iš fotoalbumo „Kovų keliais: Lietuviškoji divizija Didžiajame Tėvynės kare. Tarybų Lietuvos išvadavimas“ (Vilnius, 1965); J. Dobrovolsko knygos „Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose“ (Vilnius, 1967); E. Jacovskio „Fronto užrašai: iš kontržvalgybos karininko dienoraščio“ (Vilnius, 1976).

Siekiai suformuoti Raudonosios armijos lietuviškąjį junginį. Sovietų Sąjungai 1940 m. okupavus Lietuvą, Lietuvos kariuomenė buvo reorganizuota į Liaudies kariuomenę, ši į Raudonosios armijos 29-ąjį teritorinį (lietuviškąjį) šaulių korpusą. Lietuviškojo korpuso istorija nutrūko pačioje Vokietijos – SSSR karo pradžioje: lietuviai kariai nenorėdami trauktis į Sovietų Sąjungą iš jo dezertyravo, pasidavė vokiečiams ir nelaisvę, neteko sovietinės karinės vadovybės pasitikėjimo. 1941 m. rugpjūčio pabaigoje korpusas buvo išformuotas.

Pasitraukę į SSSR ir Maskvoje įsikūrę Lietuvos komunistų partijos ir sovietinės valdžios vadovai (A. Sniečkus, J. Paleckis, M. Gedvilas ir kiti) siekė Raudonosios armijos sudėtyje suformuoti iš esmės naują lietuvišką karinį junginį. Teoriškai aplinkybės tam buvo palankios: sovietinė vadovybė politiniais ir kariniais, praktiniais sumetimais leido formuoti nacionalinius sovietinių tautų

dalinius. Jai ypač svarbu buvo parodyti, kad SSSR pusėje, Raudonosios armijos sudėtyje, savo nacionalinėse formuotėse kaunasi visos „broliškos“ tarybinės tautos, tarp jų ir naujųjų sovietinių respublikų – ką tik, karo išvakarėse, okupuotų ir aneksuotų Baltijos valstybių piliečiai. Lietuviškajame junginyje turėjo būti telkiami, auklėjami ir grūdinami komunistų partijos ir sovietų valdžios administraciniai „kadrai“ darbei sovietiniame užnugaryje pokario sovietinėje Lietuvoje.

Pirmasis Raudonosios armijos sudėtyje suformuotas nacionalinis junginys buvo latvių 201–oji šaulių divizija. Suformuota 1941 m. rugpjūčio–lapkričio mėnesiais, ji išgarsėjo kovose ginant Maskvą, už kovinius nuopelnus jai suteiktas 43–iosios gvardijos divizijos vardas. 1944 m. gegužės mėn. suformuota ir antroji – 308–oji latviškoji šaulių divizija, abi divizijos sudarė 130–ąjį latvių šaulių korpusą. 1941 m. gruodį – 1942 m. rugsėjį suformuotos 7–oji ir 249–oji estų šaulių divizijos, jos sudarė estiškąjį 8–ąjį šaulių korpusą. Buvo suformuoti ir armėnų, azerbaidžianiečių, gruzinų, kazachų, kirgizų, tadžikų, turkmėnų, uzbekų ir net sovietinių autonominių respublikų – baškirų, kabardinų–balkarų, kalmukų, čečėnų–ingušų – nacionaliniai junginiai, iš viso 14 šaulių divizijų, 15 šaulių brigadų, 20 kavalerijos divizijų¹³.

A. Sniečkaus ir kitų Lietuvos sovietinių veikėjų norą tarybinių tautų nacionalinių junginių rikiuotėje turėti lietuvišką junginį, be abejo, skatino greitas ir sėkmingas latvių divizijos suformavimas, tai, kaip aukštai jos nuopelnus įvertino sovietinė karinė vadovybė. Latvių divizijoje atsидūrė nemažai lietuvių, nesuformavus lietuviško junginio jų ten būtų atsидūrę dar daugiau. (Taip, beje, vėliau atsitiko kitoje fronto pusėje: 1943 m. vokiečiams nepavykus suformuoti SS lietuvių legiono nemažai lietuvių savanorių kovojo SS latvių divizijose.)

Siekus suformuoti lietuviškąjį junginį labiausiai skatino ir kiti veiksniai bei aplinkybės. Be abejo, buvo ir troškimas „reabilituoti“ sovietinės vadovybės akyse, nuplauti gėdą, kurią užtraukė antisovietiniai reiškiniai Lietuvoje ir lietuviškajame šaulių korpuse prasidėjus karui: 1941 m. birželio sukilimas, jo dalyviai daug kur apšaudė iš Lietuvos bėgusius Raudonosios armijos kareivius, antisovietiniai reiškiniai (sukilimas) pačiame šaulių korpuse, nesėkmingi korpuso dviejų divizijų (184–osios ir 179–osios) veiksmai karo pradžioje. Varėnos poligone dislokuota korpuso 184–oji divizija savo kovos kelią pabaigė Valkininkų apylinkėse, kur buvo vokiečių apsupta (per Vilnių Minsko kryptimi pasitraukė tik

¹³ Н. А. Кирсанов, В боевом строю народов–братьев, Москва, 1984, с. 48–77 ir kt.; Н. А. Кирсанов, С. И. Дробязко, Великая Отечественная война 1941–1945 г.г.: национальные и добровольческие формирования по разные стороны фронта, Отечественная история, № 6, 2001, с. 62–63.

kpt. P. Petronio vadovaujamas tos divizijos atskirasis prieštankinis divizionas). Šiek tiek ilgesnis buvo 179-osios divizijos kovos kelias: ji iš Pabradės poligono traukėsi Polocko kryptimi. Nevelio–Velikije Lukų apylinkėse 1941 m. liepos 3–4 d. divizijos likučiai buvo kiek pertvarkyti ir maždaug po savaitės pasiūsti į mūšį prieš vokiečius ties Idrica. Čia didelė lietuvių karių dalis pasidavė jiems ir nelaisvę, kiti lietuviai sovietinės karinės vadovybės buvo nuginkluoti ir išskirstyti (pati 179-oji šaulių divizija išliko, nebuvo išformuota). Atskirai besitraukusius Vilniaus pėstininkų karo mokyklos lietuvių kursantus ištiko panašus likimas kaip ir 29-ojo korpuso karius.

Iki šiol istorinėje literatūroje pateikiami įvairūs prieštaringi duomenys apie pasitraukusių į SSSR lietuvių karių skaičių. Galima manyti, kad šis skaičius siekė ne daugiau kaip 1–1,5 tūkst. žmonių. Be to, nereikia pamiršti, kad, vokiečiams visą Lietuvos teritoriją okupavus per nepilną savaitę (5 dienas), joje nespėta įvykdyti sovietinės karo mobilizacijos, kuri Pabaltijo ypatingoje ir kitose pasienio apygardose buvo paskelbta 1941 m. birželio 22 d.¹⁴ Iš viso iš Lietuvos (su moterimis ir vaikais) evakavosi tik apie 15 tūkst. žmonių. Be to, Sovietų Sąjungoje negyveno gausesnė lietuvių bendruomenė (skirtingai negu latvių ir estų), kuri galėjo būti svarbus lietuviškojo karinio junginio formavimo šaltinis.

Iš pateiktų duomenų ir aplinkybių matyti, kokių didelių sunkumų buvo patirta siekiant formuoti Raudonosios armijos lietuviškąjį nacionalinį junginį. Aišku, tikroji padėtis išryškėjo tik vėliau, pradėjus jį formuoti. Pažymėtina, kad Lietuvos KP(b) CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus ir kiti evakavęsi sovietiniai Lietuvos vadovai gyveno iliuzijomis, vylėsi, kad frontas stabilizuosis: jiems buvo sunku įsivaizduoti, kad Raudonajai armijai teks taip toli atsitraukti nuo Lietuvos, beje, jie nežinojo 29-ojo teritorinio šaulių korpuso tikrojo likimo, neįsivaizdavo, kad lietuvišką diviziją teks formuoti tokiomis sunkiomis sąlygomis.

Tai matyti iš A. Sniečkaus ir VKP(b) CK ir SSSR Liaudies komisariato įgalotinio N. Pozdniakovo 1941 m. rugpjūčio 28 d. pažymos (rašto) SSSR Valsybės Gynybos komitetui. Jame buvo siūloma organizuoti savanorišką lietuvišką diviziją iš evakuotų iš Lietuvos asmenų, ją siūlyta formuoti veiksams daugiausia Lietuvos teritorijos priegose ir pačioje Lietuvoje, netgi „galbūt, bendriems veiksams kartu su (sovietiniais) partizanais“. Jeigu karinė padėtis susiklostys kitaip, diviziją esą bus galima panaudoti ir anksčiau bet kuriame fronto ruože.

A. Sniečkus ir N. Pozdniakovas siūlė diviziją komplektuoti: a) iš komunistų, komjaunuolių ir nepartinių savanorių, 18–40 metų amžiaus (jų manymu, tokių asmenų turėjo būti 4–5 tūkst.); b) iš Lietuvos SSR NKVD aparato darbuo-

¹⁴ Lietuvos liaudis Didžiąjame Tėvynės kare..., p. 24.

tojų, lietuvių, pasiūstų į NKVD mokyklą Maskvoje (apie 150 žmonių); c) iš lietuviškojo korpuso atskirų dalių, jeigu jos išliko ir tiesiogiai nedalyvauja kovose fronte (tai esą suteiks galimybę geriau išsiaiškinti šių dalių sudėtį ir geriau dirbti politinį darbą jų karių gimtąja kalba, kadangi daugelis nemokėjo rusų kalbos); d) iš Vilniaus politinių darbuotojų mokyklos (lietuvių).

Divizijai rinktis, ją komplektuoti ir kariškai apmokyti A. Sniečkus ir N. Pozdniakovas siūlė Saratovo srityje, Volsko mieste. Jie pageidavo, be rusų vadų, vadovavimą divizijai patikėti ir lietuviškojo korpuso vadams, kurie dabar yra paruošiamuosiuose kursuose, jeigu ypatingieji skyriai neturėtų juos kompromituojančių duomenų¹⁵.

A. Sniečkus, jo žodžiais tariant, „lietuviškais klausimais“ 1941 m. rugsėjo 1 d. buvo priimtas VKP(b) CK sekretorių A. Andrejevo ir A. Ščerbakovo. Jie pritarė lietuviškos divizijos organizavimui, tačiau A. Andrejevas patarė „iš esmės“ šį klausimą spręsti su L. Berija (SSSR NKVD viršininku ir SSSR Valstybės Gynybos komiteto naru).

A. Sniečkus 1941 m. rugsėjo 9 d. rašte L. Berijai apgailestavo, kad jiems iki tol nepavyko susitikti, vylėsi, kad tai pavyks padaryti pačiu artimiausiu laiku¹⁶. Skubėjusiems suformuoti lietuvišką diviziją A. Sniečkui ir kitiems sovietiniams Lietuvos vadovams atrodė, kad L. Berija sąmoningai neskuba, „vilkina divizijos sukūrimo klausimą“. Netenka abejoti, jog lietuviškos divizijos formavimas nebuvo tarp aktualiausių klausimų, kuriuos tomis įtemptomis karo dienomis teko spręsti L. Berijai ir kitiems aukščiausiems SSSR vadovams. Tačiau galima manyti, kad L. Berija iš tikrųjų delsė ir dėl politinio nepasitikėjimo lietuviais, be abejo, jam buvo gerai žinomos Lietuvos kariuomenės karių, ypač karininkų, karo išvakarių antisovietinės nuotaikos¹⁷, kurias karo pradžios įvykiai tik patvirtino.

Kaip matyti iš vėlesnio, 1941 m. spalio 13 d., A. Sniečkaus ir Lietuvos SSR

¹⁵ Lietuvos KP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus ir VKP(b) CK ir SSSR LKT įgaliotinio Lietuvoje N. Pozdniaikovo 1941 m. rugpjūčio 28 d. pažyma SSSR Valstybės gynybos komitetui, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 170, l. 2.

¹⁶ Lietuvos KP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1941 m. rugsėjo 9 d. raštas L. Berijai, ten pat, l. 3–4.

¹⁷ Lietuvos SSR NKVD Liaudies komisaras A. Guzevičius 1941 m. pradžioje rašytoje pažymoje apie 29-ojo teritorinio (lietuviškojo) šaulių korpuso eilinių karių politines ir moralines savybes nurodė, kad jo „dalys visiškai nepatikimos“, kai kuriose iš jų tylus pasipriešinimas politinių vadovų darbui toks stiprus, kad politinis darbas iš esmės neduoda jokių rezultatų. Kitoje A. Guzevičiaus rašytoje pažymoje apie korpuso karininkų nuotaikas pažymima, kad Lietuvos inteligentija, nors ir „neidėjįška“, nesimpatizuoja Tarybų valdžiai, tačiau jos laikysena ir nuotaikos vis dėlto geresnės negu Lietuvos karininkijos, kuri visuomenėje buvo uždara, gerbiama, privilegijuota kasta, o dabar karininkija izoliuota ir nušalinta nuo visuomenės reikalų. Jeigu susidarytų galimybė, šimtai karininkų bėgtų „už kordono“ pas vokiečius, žr.: A. Guzevičiaus 1941 m. sausio mėn. pažymas „Apie teritorinio korpuso eilinių karių politines ir moralines savybes“ ir „Apie teritoriniame korpuse tarnaujančių buvusios Lietuvos kariuomenės karininkų politines ir moralines savybes“, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 531, l. 57, 59, 61.

Liaudies komisarų tarybos (LKT) pirmininko M. Gedvilo rašto L. Berijai, šis A. Sniečkų (galbūt, dar ką nors iš sovietinių Lietuvos vadovų, tikėtina, A. Guzevičių) priėmė rugsėjo 14 d. L. Berija pažadėjo spręsti lietuviškos divizijos formavimo klausimą¹⁸.

Apie įvykusį susitikimą pas L. Beriją bylotų ir kitas A. Sniečkaus ir Lietuvos SSR NKVD komisaro A. Guzevičiaus 1941 m. rugsėjo 15 d. jam rašytas raštas, kuriame buvo plačiai pagrindžiamas lietuviškos šaulių divizijos steigimo būtinumas ir politinis tikslingumas: mobilizacija Lietuvoje karo pradžioje nespėta įvykdyti, šaukiamojo amžiaus evakuotieji iš Lietuvos iki šiol neįtraukti į Raudonosios armijos gretas, Lietuvos komunistų partijos, komjaunimo ir tarybų valdžios aktyvistai išblaškyti daugelyje Sovietų Sąjungos sričių, savo laiškuose jie esą teisėtai reikalauja įtraukti juos į šalies aktyvią gynybą, evakuotų Lietuvos SSR gyventojų siekių ignoravimas, jų nevisavertis panaudojimas vietose, o kartais ir reiškiamas jiems nepasitikėjimas kelias jų nepasitenkinimą.

Lietuvos SSR piliečių įtraukimas į Raudonąją armiją galimas dviem būdais – pagal bendrąją tvarką arba suformuojant „specialią diviziją“ iš Tarybų Lietuvos gyventojų (lietuvų, žydų, rusų ir netgi asmenų, laikinai dirbusių Lietuvoje). „Mes pasisakome už lietuviškos divizijos organizavimą“, – pabrėžiama rašte.

A. Sniečkaus ir A. Guzevičiaus siūlymu, divizija turėjo būti suformuota iš trijų pagrindinių žmonių grupių (rašte pateikti apytiksliai jų kontingentai): a) buvusio lietuviško korpuso likučių (kiek jų buvo, duomenų neturėta, tik pažymėta, kad jie išblaškyti, o kursuose prie Maskvos yra 50–60 buvusio korpuso vadų); b) evakuotų Lietuvos gyventojų, tinkamų karinei tarnybai (netiksliais duomenimis, 3200 žmonių); c) Lietuvos SSR NKVD milicijos darbuotojų (1100 žmonių). Be to, pažymėta, kad yra Vilniaus pėstininkų karo mokyklos 200 kursantų ir 100 žmonių, besimokiusių politiniuose kursuose Vilniuje. Įdomu pažymėti, kad, nepaisant greitai besikeitusios karinės padėties, siūlyta suformuotą diviziją panaudoti Lietuvos teritorijos priegose ir pačioje Lietuvoje¹⁹.

Kadangi lietuviškos divizijos formavimo klausimu iš L. Berijos, matyt, nesulaukta tvirtų garantijų, sovietiniai Lietuvos vadovai nutarė kreiptis ir į patį Staliną. A. Sniečkaus ir Lietuvos SSR Liaudies komisarų tarybos (LKT) pirmininko M. Gedvilo raštas Stalinui datuotas 1941 m. rugsėjo 22 d. data. Stalinui trumpai nurodyti kontingentai (šaltiniai), iš kurių būtų galima sudaryti lietuvišką diviziją.

¹⁸ A. Sniečkaus ir M. Gedvilo 1941 m. spalio 13 d. raštas L. Berijai, ten pat, b. 170, l. 11.

¹⁹ Lietuvos KP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus ir Lietuvos SSR NKVD komisaro A. Guzevičiaus 1941 m. rugsėjo 15 d. raštas SSSR NKVD generaliniam komisarui, Valstybės Gynimo komiteto nariui L. Berijai, ten pat, l. 5–6.

Kalbant apie lietuviško šaulių korpuso likučius, pažymėta, jog jų gausumas nėra žinomas, esą jie išblaškyti įvairiose Sąjungos vietose. Stalinui priminta, kad lietuviškos divizijos suformavimui 1941 m. rugsėjo 1 d. pritarė VKP(b) CK sekretoriai Andrejevas ir Ščerbakovas. „Galutiniam klausimo sprendimui Andrejevas „mus nukreipė pas drg. Beriją“, bet „dėl neaiškių mums priežasčių drg. Berija delsia spręsti šį klausimą“, – rašoma šiame laiške. A. Sniečkus ir M. Gedvilas Stalino prašė teigiamai spręsti „lietuviškos karinės dalies“ sudarymo klausimą²⁰.

Tačiau neskubėjo ir pats Stalinas: iš jo sovietiniai Lietuvos vadovai negavo jokių žinių, net nebuvo aišku, ar jų rašytas raštas (laiškas) pasiekė Staliną. A. Sniečkus 1941 m. rugsėjo 30 d. raštu vėl kreipėsi į VKP(b) CK sekretorių A. Andrejevą, aiškino jam, kad divizijos formavimo klausimą L. Berija uždelsė, kad buvo kreiptasi ir į „draugą Staliną“, tačiau ir iš jo jokio atsakymo negauta. A. Sniečkus prašė A. Andrejevo pagalbos paspartinti ant lietuviškos divizijos kūrimo klausimo sprendimą.

1941 m. spalio 13 d. sovietiniai Lietuvos vadovai jau minėtu laišku kreipėsi į L. Beriją. Jam priekaištauta: „Jūs žadėjote išspręsti šį klausimą, bet iki šiol jis neišspręstas.“ Toliau sovietiniai Lietuvos vadovai L. Berijai aiškino, kad, neišsprendžiant lietuviškos divizijos formavimo klausimo, lieka neaiški padėtis Lietuvos SSR NKVD darbuotojų lageryje /Gorkyje – R. Z./: esą padėtis jame kasdien blogėjanti. Nieko neveikimas, darbuotojų /milicininkų – R. Z./ panaudojimas ne pagal paskirtį gresia pasekmėmis, dalies jų demoralizavimusi. „Manome, kad mes turime teisę gauti vienokį ar kitokį atsakymą į mūsų iškeltą lietuviškos divizijos klausimą. Mes primygtinai prašome šį klausimą išspręsti teigiamai“²¹, – rašė L. Berijai sovietiniai Lietuvos vadovai.

SSSR Valstybės gynimo komitetas 1941 m. lapkričio 13 d. priėmė nutarimą formuoti Vidurinės Azijos, Kazachstano, Baškirijos, Kabardino–Balkarijos, Kalmukijos ir Čečėnijos–Ingušijos sąjunginių ir autonominių respublikų nacionalinius junginius²². O Sovietinės vadovybės sprendimo lietuviško junginio steigimo klausimu vis nebuvo.

Kaip savo karo metų dienoraštyje rašė A. Sniečkaus sekretorius R. Šarmaitis²³, Lietuvos KP(b) CK darbuotojas, 1941 m. lapkričio 16 d. (sekmadienį) į

²⁰ Lietuvos KP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus ir Lietuvos SSR LKT pirmininko M. Gedvilo 1941 m. rugsėjo 22 d. raštas „Draugui J. V. Stalinui“, ten pat, l. 9.

²¹ A. Sniečkaus 1941 m. rugsėjo 30 d. raštas VKP(b) CK sekretoriui A. Andrejevui, ten pat, l. 10; A. Sniečkaus ir M. Gedvilo 1941 m. spalio 13 d. raštas L. Berijai, ten pat, l. 11.

²² Н. А. Кирсанов, В боевом строю народов-братьев, с. 61.

²³ R. Šarmaitis, Sunkiais Didžiojo Tėvynės karo metais (1941–1944): dienoraštis (neskelbtas rankraštis), LYA, f. 17635 (R. Šarmaičio fondas), ap. 1, b. 12, l. 7–8.

viešbutį Kuibyševe (čia iš Maskvos artėjant vokiečiams evakavosi sovietinė vadovybė) atvyko SSSR Aukščiausiosios Tarybos kurjeris su rašteliu J. Paleckiui, kuriam liepta nedelsiant atvykti į K. Vorosiłovo sekretoriatą. J. Paleckis ir A. Sniečkus pas K. Vorosiłovą nuvyko tuoj pat, R. Šarmaičio iškviesti iš teatro, net nebaigę žiūrėti spektaklio. K. Vorosiłovas jiems pranešęs, kad lietuviškos divizijos formavimo klausimas išspręstas teigiamai. A. Sniečkus ir A. Paleckis K. Vorosiłovui apgailėstavo, kad divizijos formavimo klausimas per ilgai vilkintas: dabar esą daug žmonių išsiskirstė, NKVD lageris Gorkyje paleistas, sunku būsią surinkti žmones ir kt.

J. Paleckis savo karo metų dienoraštyje 1941 m. lapkričio 16 d. įrašė: „Taigi divizija bus! Tai ilgai lauktas laimėjimas.“²⁴

Sovietinių Lietuvos vadovų atkaklios pastangos 1941 m. lapkritį susilaukė sėkmės, sutikimas formuoti lietuvišką diviziją pagaliau buvo gautas. Jų požiūriu, šio kūrimo klausimo sprendimą „vilkino“ L. Berija. Ne tik L. Berijos, bet ir kitų aukščiausios sovietinės vadovybės pareigūnų jis vilkintas, matyt, dėl jau minėto politinio nepasitikėjimo lietuviais, – „senosios“ Lietuvos kariuomenės karininkais. Kita vertus, sovietinė vadovybė, matyt, visai pagrįstai abejojo, ar užteks žmonių lietuviškai divizijai suformuoti: sovietmečio spaudoje buvę liudijimų apie A. Sniečkaus ir J. Paleckio sunkumus įrodyti Stalinui, kad buvo pakankamai patikimų žmonių lietuviškai divizijai suformuoti²⁵. Buvo ir įvairių kitų su tuo susijusių divizijos formavimo problemų ir sunkumų. Vienas iš jų – divizijos potencialus „žydiškumas“. Didelę daugumą pasitraukusių iš Lietuvos žmonių sudarė žydai, jie veržėsi į kovą ir su entuziazmu atsiliepė į divizijos formavimą.

Tačiau ne dėl kokių nors antisemitinių, o grynai dėl politinių motyvų sovietiniai Lietuvos vadovai norėjo, kad divizija būtų lietuviška, o ne žydiška. Tai matyti iš R. Šarmaičio karo meto dienoraščio. Anot jo, jei lietuviško korpuso „liekanos“ bus „surastos“, jos labai „pagerins“ būsimos divizijos padėtį, antraip jos sudėtis būsianti „per daug žydiška“. Taigi lietuviško korpuso, apie kurio likimą sovietiniai Lietuvos vadovai beveik nieko nežinojo, reikėjo „ieškoti“ ne dėl karinių sumetinių – sėkmingo divizijos suformavimo, bet ir dėl politinių priežasčių – noro pagerinti nacionalinę divizijos sudėtį.

²⁴ J. Paleckis, Pergalės salutas, p. 17; LYA, vienoje iš J. Paleckio fonde saugomų bylų yra lapelis, jame rašoma: „Drg. Paleckiui, Jūs esate skubiai kviečiamas į drg. Vorosiłovo sekretoriatą. SSSR A/ukščiausiosios/ T/arybos/ atsakingas darbuotojas A. Lebedevas, 1941 11 16“. Prie šio dokumento J. Paleckis 1967 m. balandžio 12 d., matyt, atiduodamas savo asmeninę medžiagą į archyvą, parašė pastabą: „Šis raštelis reikšmingas, nes tuomet drg. Vorosiłovas iškviestė pasitarti dėl Lietuviškos divizijos kadru“, žr. LYA, f. 17541 (J. Paleckio fondas), ap. 1, b. 3, l. 58–59.

Klimentijus Vorosiłovas (1881–1969) – SSSR valstybinis ir karinis veikėjas, SSSR maršalas. Nuo 1940 m. buvo SSSR Liaudies komisarų tarybos (LKT) pirmininko pavaduotojas ir 1941 m. birželio 30 d. sudaryto SSSR Valstybės Gynimo komiteto pirmininkas, vėliau jo narys.

²⁵ S. Kancedikas, Prisiminkite mus jaunus, Tiesa, 1989, gegužės 9.

Priesaika 16-ojoje LŠD 1942 m. pavasarį Gorkio srityje. Iš dešinės: V. Karvelis, K. Preikšas, J. Vaišnoras, V. Vitkauskas, A. Sniečkus, M. Gedvilas, J. Macijauskas, F. Baltušis–Žemaitis, J. Paleckis. Priesaiką skaito M. Šumauskas.

Lietuviškos divizijos formavimas. Pasiekus principinį sutikimą formuoti lietuvišką diviziją, jos organizavimo reikalai į priekį judėjo lėtokai. R. Šarmaitis 1941 m. gruodžio 12 d. savo dienoraštyje rašė, kad divizijos reikalai vis dar „pirmykštėje stadijoje“. Vis dėlto sovietiniai Lietuvos vadovai intensyviai dirbo parengiamuosius divizijos formavimo darbus, rinko duomenis apie „kadrus“, iš kurių divizija turėjo būti formuojama ir kt.

1941 m. lapkričio pabaigoje apie žmones, galinčius sudaryti diviziją, buvo turimi tokie duomenys:

1. Evakavęsi iš Lietuvos komunistai, komjaunuoliai, nepartiniai, gimę 1901–1923 m., – iš viso apie 4,5 tūkst. žmonių. 1941 m. rugsėjį, kai buvo vykdoma evakuotų iš Lietuvos gyventojų registracija, jie kompaktiškai gyveno Penzos, Gorkio, Jaroslavlio, Ivanovo, Kirovo, Kuibyševo, Saratovo, Tambovo, Čeliabinsko ir kitose Rusijos srityse bei autonominėse respublikose. Tačiau artėjant žiemai, neturėdami šiltų rūbų, ieškodami darbo ir dėl kitų priežasčių daugelis evakuotų Lietuvos gyventojų persikėlė į Vidurinės Azijos respublikas – Taškento, Alma–Atos, Frunzės apylinkes. Žmonių migracija labai apsunkino jų apskaitos ir divizijos organizacinius darbus.

2. Lietuvos SSR NKVD darbuotojai – iš viso apie 1,5 tūkst. žmonių. 1941 m. rugsėjį jie buvo įvairiuose lageriuose (Gorkyje – 900, Riazanėje – 200, Kostromoje – 200 žmonių). Išformavus šiuos lagerius ir paleidus žmones, Gorkyje

liko apie 500 žmonių, kitų lagerių žmonės dar labiau išsisklaidė – dirbo miško darbus, išvyko į Vidurinę Aziją.

3. Buvusio 29-ojo teritorinio šaulių korpuso kariai. Buvo žinoma, kad po daugkartinių apsupimų ir kovų išliko 179-osios šaulių divizijos apie 800 karių, rugsėjo pabaigoje jie dirbo Kalinino apylinkėse. Apie lietuvius artileristus, karo išvakarėse išsiųstus į SSSR „perginklavimui“, nieko nebuvo žinoma. Turimais duomenimis, 400 Vilniaus pėstininkų karo mokyklos kursantų buvo Stalinske, kursuose „Vystrel“ – 72 buvusio lietuviškojo korpuso vadai, tobulinimosi kursuose Maskvoje Raudonosios armijos generalinio štabo akademijoje – buvęs lietuviškojo korpuso vadas gen. ltn. V. Vitkauskas, gen. mjr. Čepas, gen. mjr. Vl. Karvelis. (Buvo nurodoma, kad šie lietuviai generolai, o taip pat 11-osios armijos vadas gen. ltn. Morozovas, buvęs korpuso Ypatingojo skyriaus viršininkas plk. J. Bartašiūnas gali suteikti duomenų apie lietuvišką korpusą.)

Pažymėta, kad dalis evakavusių Lietuvos SSR gyventojų stojo savanoriais į Raudonąją armiją, taip pat ir į latvių diviziją, naikinamuosius būrius, kai kur (Rževe, Tambove) jie buvo mobilizuoti. Mobilizuoti buvo lietuviai, nuo seniai gyvenę SSSR²⁶. Taigi lietuviškos divizijos perspektyvos nebuvo aiškios ir džiuginančios.

SSSR Valstybės Gynimo komitetas nutarimą formuoti lietuvišką diviziją priėmė 1941 m. gruodžio 18 d.²⁷ Ją formuoti įpareigoti Lietuvos KP(b) CK ir Lietuvos Liaudies komisarų taryba (LKT) bei Maskvos karinės apygardos Karo taryba. SSSR Gynybos liaudies komisaro pavaduotojo E. Ščadenkos gruodžio 19 d. pasirašyta direktyva Maskvos Karinės apygardos Karo tarybai, divizija turėjo būti pradėta formuoti 1941 m. gruodžio 25 d. ir suformuota iki 1942 m. vasario 10 d., jos formavimo vieta – Gorkio sritis Gidrotorfo gyvenvietė, divizijoje turėjo būti 11 618 karių²⁸.

Visuose 1941 m. pabaigos dokumentuose apie diviziją jos komplektavimo šaltiniai nurodyti tokia tvarka: 1) buvusio 29-ojo teritorinio šaulių korpuso kariai; 2) NKVD darbuotojai, milicininkai, komunistų partijos ir sovietų valdžios darbuotojai; 3) kiti evakavęsi Lietuvos SSR piliečiai. Eilinių ir jaunesniųjų vadų bei viršininkų sudėtis visų pirma turėjo būti komplektuojama iš patikrintų partijai ir sovietų valdžiai ištikimų lietuvių tautybės piliečių.

²⁶ Lietuvos SSR Aukščiausios Tarybos Prezidiumo pirmininko J. Paleckio, LKP(b) CK sekretoriaus kadru reikalams N. Gridino 1941 m. lapkričio 23 d. pažyma apie lietuviškosios karinės dalies kadrus, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 170, l. 31–32. Iš esmės tokius pat duomenis (su kai kuriais patikslinimais) A. Sniečkus 1941 m. gruodžio 13 d. rašte pateikė ir SSSR Gynybos liaudies komisaro pavaduotojui E. Ščadenkai, jame nurodyta, kad evakuotųjų Lietuvos piliečių, gimusių 1896–1923 m., yra 4764, ten pat, l. 33–34.

²⁷ SSSR Valstybės Gynimo komiteto 1941 m. gruodžio 18 d. nutarimas, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 170, l. 1.

²⁸ Žr.: Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare, p. 43; LYA, f. 1771, ap. 2, b. 170, l. 12–15; ten pat, f. 3377, ap. 58, b. 262, l. 45.

16 LŠD vadas F. Baltušis–Žemaitis stebi divizijos dalinių parada: žygiuoja prieštankininkų būrys, 1942 m. pavasaris, Balachna (Gorkio sr.).

Pagaliau užvirė divizijos formavimo darbas. Kartu su Raudonosios armijos atstovais iš Kuibyševo į karo apygardas išvyko LKP(b) CK ir Lietuvos SSR LKT atstovai: M. Šumauskas ir S. Filipavičius – į Maskvos, E. Bilevičius – į Vidurinės Azijos, J. Paleckis – į Pavolgio, N. Gridinas – į Uralo, M. Kučinskas – į Pietų Uralo apygardas²⁹. R. Šarmaičio tvirtinimu, 1941 m. gruodžio 18–29 d. iš Maskvos „į visas puses“ lėktuvais ir traukiniais išvyko apie 20 žmonių ieškoti išblaškytų „kadru“ divizijai. Matyt, jis turėjo galvoje paskirtus LKP(b) CK ir Lietuvos SSR vyriausybės įgaliotinius srityse.

Anot R. Šarmaičio, iš karto kilo daug neaiškumų, nesklandumų ir nesupratimų: kai kur į diviziją ėmė tik lietuvius iš Lietuvos, o nepriėmė žydų, kitur – tik tarnavusius kariuomenėje, ne jaunesnius kaip 20 m. amžiaus. „Į visas puses“ skriejo telegramos, buvo taisomos klaidos, buvusio lietuviško korpuso karių ieškota darbo batalionuose ir atsarginiuose daliniuose.

Matyt, dėl kilusių neaiškumų LKP(b) CK parengė instrukciją, kurios pastaboje nurodoma, kad į diviziją šaukiami visi Lietuvos SSR gyventojai – lietuviai, žydai, rusai, kitų tautybių gyventojai, mokantys lietuvių kalbą; lietuviai, gyveną SSSR; ir tik itin retai asmenys, karo išvakarėse komandiruoti darbui į Lietuvą. Į diviziją galėjo būti imamos savanorės moterys, turinčios medicininį išsilavinimą³⁰.

Greitai paaiškėjo, kad iki nustatyto laiko divizija nebus suformuota. 1942 m.

²⁹ Ten pat, l. 29.

³⁰ Instrukcija LKP(b) CK ir Lietuvos SSR įgaliotiniams srityse dėl lietuviškos divizijos formavimo, ten pat, f. 1771, ap. 2, b. 170, l. 39–40.

sausio 10 d. R. Šarmaitis savo dienoraštyje pažymėjo: „Sniečkus nervingas“³¹.

Kad ir trūko žmonių, vis dėlto į lietuvišką diviziją nebuvo šaukiami 1941 m. tremtiniai iš Lietuvos, išbuožinti ir priešiška tarybų valdžiai nusiteikę lietuviai, seniai gyvenę SSSR (apie tai turėjo būti sprendžiama iš NKVD bylų).

LKP(b) CK sekretorius, LKP(b) CK įgaliotinis divizijoje K. Preikšas 1942 m. sausio 18 d. laiške A. Sniečkui rašė, jog naujienos „kol kas nekokios“, į formuojamą diviziją buvo atvykę 1470 žmonių, tarp jų NKVD pareigūnų ir milicininkų buvo 1076, buvusio korpuso karių tik 446. Taigi enkavedistai ir milicinininkai į diviziją rinkosi sparčiausiai, bet ir jie dar toli gražu buvo ne visi: K. Preikšo nuomone, mažų mažiausiai dar 500 „kažkur turėjo būti“.

Sovietinių Lietuvos vadovų įsitikinimu, atvykusieji iš buvusio 29-ojo korpuso sudarė tik mažą dalį būsimojo korpuso karių. Daugiausia korpuso karių buvo atvykę iš Vologdos srities. K. Preikšo pastebėjimu, jie buvo „baisiai išvarginti žmonės“: vienoje atvykusių grupių buvo 45 žmonės, 25 iš jų buvo taip suvargę, kad „ant kojų blogai stovėjo“, juos teko paguldyti į ligoninę. Atvykusių karių nuotaika buvusi „gana bloga“, anot jo, jie buvo, „matyt, priešų gerai apdirbti“. K. Preikšas kaltino ne rūsčią sovietinio užnugario realybę, sunkų, žmones fiziškai nualinusį darbą ir sunkias gyvenimo sąlygas, o išvelgė kažkokių tarybų valdžios priešų veiklą³².

Mobilizuoti iš darbo batalionų ir komandų, išsekinti fiziškai ir palaužti dvasiškai buvę Lietuvos kariuomenės kariai įtariai, su nepasitikėjimu, nerimu ir baime žvelgė į savo tarnybos perspektyvą formuojamoje divizijoje. „Ką čia dabar su mumis darys? Ar negresia mums kas nors?“, – apie Lietuvos kariuomenės karininkų nuotaikas rašė R. Šarmaitis ir taip pat stebėjosi: „Nejaugi žmonės vis dar taip nejaukiai jaučiasi?“ R. Šarmaitis apie plk. A. Šurkų (vėliau divizijos 249 ŠP vadą) atsiliepė kaip apie malonų ir visų pulke mylimą karininką, tačiau jį neva nustebinę „tik vienas dalykas“: esą pulkininkas nežinojo, kad su Vokietija kariauja ir Amerika, jis buvo nusiminęs, kad nėra galimybių pasiūsti į Lietuvą laiško³³.

Lėta ir sunki 16 LŠD formavimo eiga atsispindi įvairaus pobūdžio dokumentuose. E. Ščadenka 1942 m. sausio 29 d. rašte kai kurių karinių apygardų viršininkams nurodė, kad, nepaisant savo sausio 16 d. rašto apie netinkamą žmonių atrinkimą į lietuvių ir estų divizijas, ir toliau lūžio nėra. Jis dar kartą įsakė nedelsiant imtis energingų priemonių, kad visi karinei tarnybai tinkami vyrai

³¹ R. Šarmaičio dienoraštis, ten pat, f. 17 635, ap. 1, b. 12, l. 11.

³² K. Preikšo 1942 m. sausio 18, kovo 1 d. laišakai A. Sniečkui, LYA, f. 1771, ap. 5, b. 46, l. 2, 5–6.

³³ R. Šarmaičio dienoraštis, ten pat, f. 17635, ap.1, b. 12, l. 28.

– Lietuvos ir Estijos SSR piliečiai iki 45 m. amžiaus – būtų pašaukti į šias nacionalines divizijas³⁴.

LKP(b) CK ir sovietinės Lietuvos vyriausybės įgaliotinis Kirovo srityje Ch. Aizenas A. Sniečkui 1942 m. vasario 24 d. rašė apie šios srities karinių komisariatų nepaslankumą ir priešišumą evakuotų žmonių iš Lietuvos mobilizavimui į diviziją: beveik visuose srities rajonuose žmonės teko „jėga“ išreikalauti, trukdė ir srities partijos atstovai. Iš viso iš Kirovo srities iki 1942 m. vasario 20 d. į 16 LŠD pašaukta 360 žmonių: 160 lietuvių, 163 žydų, 37 rusai. Iš jų dėl moralinių politinių motyvų nuo mobilizacijos atleisti 4 žmonės, dėl sveikatos problemų – 20 žmonių³⁵.

Iš 16 LŠD formavimo dokumentų matyti, kad 1942 m. sausio 9 d. divizijoje buvo 499, sausio 14 d. – 1372, sausio 29 d. – 2309 žmonės. Įdomu pažymėti, kad absoliuti jų dauguma nurodyti kaip lietuviai³⁶, taigi žydų stojimas į diviziją iš pradžių arba buvo pristabdomas, arba žydai užrašomi lietuviais. Pirmiausiai buvo suformuota po 2 156-ojo ir 167-ojo šaulių pulkų kuopas, 224-ojo artilerijos pulko 1 baterija.

Numatyti divizijos formavimo terminai sužlugo. Lietuvos KP(b) CK biuro 1942 m. vasario 17 d. posėdyje (jame dalyvavo 16 LŠD vadas gen. mjr. F. Žemaitis) buvo konstatuota, kad divizijoje tėra apie 5 tūkst. karių, daug žmonių dar neišaiškinta ir nemobilizuota. LKP(b) CK biuro duomenimis, į diviziją neva nepašaukti apie 3 tūkst. buvusio 29-ojo teritorinio šaulių korpuso karių, kurie tarnauja įvairiuose Raudonosios armijos inžineriniuose, pionierių, statybos batalionuose, NKVD darbo kolonose ir kitur (vargu ar tai buvo tiesa), pažymėta, kad divizijai trūko daug įvairių specialybių karių. LKP(b) CK nutarė prašyti E. Ščadenkos „rusų karinių dalių“ divizijai skirti 3 tūkst. apmokytų karių, 100 vidurinėsios grandies vadų iš iki kovo 10–15 d., aprūpinti diviziją ginkluote, transportu, padėti surasti ir mobilizuoti 29-ojo korpuso karius, Lietuvos gyventojus, dirbusius SSSR NKVD sistemoje ir kt.³⁷

Kalbant apie realią padėtį, divizija pirmiausia formuota iš Lietuvos piliečių (lietuvių ir žydų), pasitraukusių karo pradžioje į SSSR. Politiniu moraliniu aspektu divizijos branduolį sudarė NKVD, milicijos, kompartijos ir sovietų valdžios evakavęsi aktyvistai. Trūkstant Lietuvos gyventojų, svarbiu divizijos komplektavimo šaltiniu buvo kariai iš kitų Raudonosios armijos dalinių ir mobilizuotų

³⁴ E. Ščadenkos 1942 m. sausio 29 d. raštas Leningrado, Šiaurės Vakarų, Tolimųjų Rytų, Užbaikalės karinių apygardų viršininkams, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 2, l. 2–4.

³⁵ Lietuvos KP(b) CK ir Lietuvos SSR vyriausybės įgaliotinio Kirovo srityje Ch. Aizenos 1942 m. vasario 24 d. ataskaita A. Sniečkui apie siuntimą žmonių į 16 LŠD, LYA, f. 1771, ap. 5, b. 117, l. 1.

³⁶ 16 LŠD formavimo dokumentai, SSSR Gynybos Ministerijos Centrinis archyvas, f. 1079, ap. 1, b. 4, l. 3, 4, 10.

³⁷ Lietuvos KP(b) CK biuro 1942 m. vasario 17 d. nutarimas „Apie 16 LŠD formavimo eigą“, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 836, l. 15–16.

SSSR piliečių, nieko bendra su Lietuva neturėjusių.

Buvusio 29-ojo lietuviško teritorinio šaulių korpuso kariai sudarė nežymią divizijos karių dalį, dar menkesnę jos karių dalį sudarė buvusios Lietuvos kariuomenės kariai. Taigi ir Raudonosios armijos lietuviškos divizijos sąsajos su Lietuvos kariuomene buvo tokios pat menkos.

16 LŠD vadu paskirtas senas kadrinis Raudonosios armijos karininkas, gen. mjr. F. Žemaitis (dėl jo paskyrimo buvo delsiama)³⁸, divizijos vado pavaduotoju – gen. mjr. V. Karvelis, komisaru – pulko komisaras J. Macijauskas, politinio skyriaus viršininku – M. Šumauskas, štabo viršininku – pplk. V. Motieka, vėliau – plk. V. Kiršinas, artilerijos viršininku – plk. J. Žiburkus.

156-ojo ŠP vadu paskirtas mjr. S. Staškevičius (Raudonosios armijos karininkas lietuvis), 167-ojo ŠP vadu SSSR didvyris kpt. L. Buberis, vėliau – plk. A. Urbšas, pplk. V. Motieka (nuo 1942 m. gegužės 1 d.), 249-ojo ŠP vadu – plk. A. Šurkus, 224-ojo AP vadu – mjr. V. Pioravičius (nuo 1942 m. gegužės 16 d. – mjr. P. Petronis³⁹).

Sovietinė karinė vadovybė lietuvišką diviziją, nors ji dar nebuvo galutinai sukomplektuota, 1942 m. gegužės mėnesį planavo pasiųsti į frontą. Gegužės 1 d. jos kariai prisaikdinti. K. Preikšas 1942 m. gegužės 9 d. laiške A. Sniečkui rašė kad gautas įsakymas divizijoje įvesti kovinę parengtį, per keletą dienų užbaigti jos komplektavimą, pašalinti visus trūkumus. Jo žodžiais, „į naują vietą“ divizijai teks keltis apie gegužės 20 d.⁴⁰

Apie išvykimą į frontą bylotų ir divizijos vadovybės 1942 m. gegužės 20 d. iškilmingas, su dideliu patosu parengtas raportas sovietiniams Lietuvos vadovams A. Sniečkui, J. Paleckiui, M. Gedvilui. Jame tvirtinta, kad divizija visiškai suformuota, puikiai apginkluota ir aprūpinta, visiškai įvaldžiusi gautą karinę techniką ir pasiruošusi šiuolaikinėms sudėtingoms kautynėms, kad ji trokšta kuo greičiau įsijungti į „generalinį mūšį“ su „niekingais“ lietuvių tautos ir kitų Sovie-

³⁸ 1941 m. gruodžio pabaigoje laikinu divizijos vadu paskirtas plk. Česnakovas, F. Žemaitis divizijos vado pareigas taip pat laikinai ėjo, matyt, nuo 1942 m. sausio mėn. Tačiau jį oficialiai paskirti divizijos vadu buvo delsiama. K. Preikšas 1942 m. kovo 28 d. laiške A. Sniečkui rašė, kad F. Žemaičio paskyrimo klausimas „vis tęsiamas“, divizijos vadu jis nepatvirtinamas. Anot K. Preišo, susidaro įspūdis, kad dėl jo paskyrimo „ten viršuj“ (t. y. aukščiausioje sovietinėje politinėje ir karinėje vadovybėje – R. Z.) abejojama. K. Preikšas patarė A. Sniečkui daryti viską, kad F. Žemaičiui būtų suteiktas generolo majoro karinis laipsnis, nes esą bus nenormalu, jei jau paskirtas jo pavaduotojas (gen. mjr. V. Karvelis) bus generolas, o divizijos vadas be (tokio) laipsnio, žr.: LYA, f. 1771, ap. 5, b. 46, l. 13. Taigi, galbūt, F. Žemaitį paskirti divizijos vadu delsta dėl generolo laipsnio suteikimo jam procedūros, tačiau, matyt, svarstytos ir kitos divizijos vado kandidatūros, visų pirma buvusio 29-ojo teritorinio (lietuviškojo) korpuso vado gen. ltn. V. Vitkausko kandidatūra.

³⁹ J. Dobrovolskas, Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose, p. 46.

⁴⁰ K. Preišo 1942 m. gegužės 9 d. laiškas A. Sniečkui, LYA, f. 1771, ap. 5, b. 46, l. 36–37.

tų Sąjungos tautų pavergėjais. Sutelkusi savo gretose geriausias lietuvių tautos atstovus, divizija yra pasirengusi įvykdyti bet kokią užduotį. Lietuvos sovietinė vadovybė informuota, kad kreiptasi į SSSR Gynybos liaudies komisaro pavaduotoją E. Ščadenką ir Maskvos Karinės apygardos Karo Tarybą, kad jie tarpininkautų diviziją kuo greičiau pasiunčiant į frontą⁴¹.

Raudonosios armijos Aprūpinimo komiteto pirmininko A. Mikojanio 1942 m. balandžio 14 d. įsakymu divizijai išimties tvarka pagerintas maitinimas (pagal SSSR Gynybos Liaudies komisariato (GLK) įsakymo Nr. 312 normą Nr. 2). A. Sniečkus ir M. Gedvilas 1942 m. gegužės 22 d. jam rašė, kad buvo manoma, jog divizija gegužės pabaigoje pajudės į frontą, tačiau „turbūt ji pasiliks vietoje dar kurį laiką iki liepos mėnesio“. A. Sniečkus ir M. Gedvilas prašė A. Mikojanio nepabloginti divizijos maitinimo normos (nepervesti į normą Nr. 3), nes tai esą būtų netikslinga prieš išvykimą į frontą⁴².

Taigi nėra aišku, kokios priežastys ir aplinkybės lėmė, kad lietuviškoji divizija 1942 m. gegužę nebuvo pasiūsta į frontą, ten ji nepasiūsta ir liepos mėnesį (fronte ji atsidūrė tik 1943 m. vasario antroje pusėje).

Svarstant klausimą, kodėl sovietinė karinė vadovybė neskubėjo lietuviškos divizijos pasiūsti į frontą, įdomūs yra duomenys ir faktai, paminėti K. Preikšo 1942 m. gegužės 26 d. laiške A. Sniečkui. Jis rašė, kad gegužės 25 d. į diviziją jos apžiūrai buvo atvykęs Maskvos Karinės apygardos viršininkas Artemjevas. Per pasikalbėjimą Artemjevas iškėlė „divizijos išplėtimo“ – korpuso organizavimo klausimą. K. Preikšas atsakęs, jog vargu ar dabar iš lietuvių būtų galima sudaryti korpusą, tai esą bus galima padaryti (išvaduojoje) Lietuvoje. Artemjevas kalbėjo, kad korpusą būtų galima sudaryti iš latvių ir rusų, tačiau šią mintį K. Preikšas vertino skeptiškai. Jie kalbėjo ir apie dar vieną variantą: Kalinino fronte veikia buvusio lietuviškojo korpuso 179-oji šaulių divizija. Nors joje lietuvių ir nėra, „savo pagrindu“ ji esanti iš Lietuvos. Sujungus 16-ąją ir 179-ąją šaulių divizijas, „ši tą sukrapščius atsargos batalione“, anot K. Preikšo, gal ir būtų galima sudaryti, „taip sakant, lietuvišką korpusą“. Artemjevas tai palankiai priėmė⁴³.

Sunku daryti kokius nors platesnius apibendrinimus iš šių faktų. Kaip ten

⁴¹ LYA, f. 3377, ap. 58, b. 262, l. 1–2.

⁴² A. Sniečkaus ir M. Gedvilo 1942 m. gegužės 22 d. raštas SSSR LKT biuro nariui A. Mikojanui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 2, l. 5.

⁴³ K. Preikšo 1942 m. gegužės 26 d. laiškas A. Sniečkui, LYA, f. 1771, ap. 5, b. 46, l. 61–63. Savotiškai įdomias mintis K. Preikšas savo laiške dėstė bendro lietuvių ir latvių korpuso sudarymo klausimu: jis buvo prieš tokio korpuso sudarymą, nes latviai esą „žiūri į mus iš viršaus“. Jo nuomone, geriau jau pasilikti su viena divizija, negu turėti korpusą su latviais, ten pat, l. 63. Tai rodo, kad sovietiniai Lietuvos veikėjai Maskvoje bijojo žymiai įtakingesnių latvių kolegų konkurencijos.

bebūtų, lietuviškoji divizija buvo komplektuojama toliau. 1942 m. gegužės pabaigoje Balachnoje pradėtas formuoti 2-asis atskirasis šaulių batalionas. 1942 m. liepos pradžioje divizijoje iš viso buvo 12942 žmonės (1123 vyresniosios ir vidurinėsios grandies vadai, 2145 jaunesnieji vadai, 9674 eiliniai kariai).

SSSR Liaudies gynybos komisaro pavaduotojo E. Ščadenkos 1942 m. rugpjūčio 7 d. direktyva Nr. 14556 divizijos sudėtyje palikti 10 374 kariai, kiti perkelti į 2-ąją atsargos šaulių batalioną ir į kitus Raudonosios armijos junginius.

Apibendrinamieji duomenys apie 16 LŠD organizacinę struktūrą, jos svarbiausių sudėtinių dalių – šaulių pulkų (ŠP) ir artilerijos pulko (AP) – formavimo eigą, vadovaujančio personalo (karininkų, politinių vadovų, karinių viršininkų) skaičių, nacionalinę sudėtį, ginkluotę pateikti lentelėse Nr. 1–5. Iš lentelės Nr. 1 matyti, kad jau 1942 m. kovo–balandžio mėnesiais karinei tarnybai tinkančių, evakuotų ir kitaip su Lietuva susijusių žmonių „resursai“ baigėsi, nuo tol divizija buvo baigiama komplektuoti kariais iš kitų Raudonosios armijos dalinių.

Iš lentelėse pateikiamų duomenų matyti, kokią didelę lietuviškosios divizijos karių dalį sudarė žydai, ypač tarp eilinių karių dalį, daugiau kaip 40 proc. Taigi nacionaliniu aspektu diviziją tik sąlygiškai galima vadinti „lietuviška“. 16 LŠD vadinta (ir tokia ji buvo iš tikrųjų) „pačia žydiškiausia“ Raudonosios armijos divizija.

Reikia pastebėti, kad sovietiniai duomenys apie divizijos nacionalinę sudėtį buvo formalūs, juos reikia vertinti kritiškai, atsargiai. Joje buvo nemažai karių, ypač karininkų, kurie pagal savo asmens dokumentus buvo lietuviai, tačiau Lietuvoje nebuvo buvę, lietuviškai nemokėjo, buvo nutautėję, jų tarnyba lietuviškojoje divizijoje kėlė nemažų sunkumų⁴⁴.

⁴⁴ K. Preikšo 1942 m. liepos 9 d. laiškas A. Sniečkui, ten pat, ap. 5, b. 46, l. 90.

Lentelė N. 1.

16 LŠD komplektavimo eiga ir jos karių nacionalinė sudėtis 1942 m. vasario – balandžio mėn.

Data	Lietuvių	Žydų	Rusų	Kitų tautybių	Iš viso
1942 02 09	2 282	660	545	71	3558
02 13	2 331	1 188	572	87	4178
02 19	2 565	1 596	622	69	4852
02 24	2 793	1 850	660	78	5381
03 09	3 475	2 078	712	86	6351
03 15	3 588	2 210	751	99	6648
03 20	3 685	2 300	770	106	6861
03 25	3 741	2 348	785	108	6982
03 30	3 799	2 383	794	109	7085
04 05	3 752	2 452	796	110	7110
04 10	3 830	2 510	812	113	7265
04 20	3 923	2 556	1 436	214	8129

Lentelė sudaryta remiantis SSSR Gynybos ministerijos centriniu archyvu, f. 1079, ap. 1, b. 4, l. 14–41.

Lentelė Nr. 2.

Karių skaičius 16 LŠD šaulių ir artilerijos pulkuose
1942 m. vasario – balandžio mėn.

Data	156 ŠP	167 ŠP	249 ŠP	224 AP
1942 02 09	1 301	870	97	387
02 13	1 413	1 129	112	450
02 19	1 582	1 118	486	438
02 24	1 584	1 126	1 037	425
03 04	1 661	1 178	810	578
03 09	1 698	1 653	806	587
03 15	1 741	1 609	1 383	584
03 20	1 750	1 578	1 541	651
03 25	1 750	1 509	1 507	706
03 30	1 751	1 590	1 586	709
04 05	1 749	1 643	1 561	704
04 10	1 744	1 675	1 550	705
04 15	1 742	1 728	1 536	735

Lentelė sudaryta remiantis SSSR Gynybos ministerijos centriniu archyvu, f. 1079, ap. 1, b. 4, l. 14–38.

Lentelė Nr. 3.

16 LŠD organizacinė struktūra ir jos dalių ir dalinių sukomplektavimas
1942 m. balandžio 10 d. duomenimis

Pavadinimas	Etatai	Buvo karių
Divizijos štabas		182
156 ŠP	198 (178)	
167 ŠP		
249 ŠP		
224 AP		
78 tiekimo automobilių kuopa		193
39 ryšių batalionas	138 (93)	176
148 štabo (zenitinė) baterija	185 (178)	65
18 motorizuota žvalgų kuopa	68 (62)	104
181 minosvaidžių batalionas	121 (112)	202
282 prieštankinis batalionas	213 (200)	113
93 pionierių batalionas	151 (241)	167
80 medicinos sanitarijos batalionas	241 (228)	104
23 priešcheminės gynybos kuopa	113 (103)	28
62 karo lauko kepykla	58 (54)	26
965 Veterinarijos ligoninė	102 (96)	7
Karantinas (neiškirstyti kariai)	12 (11)	166

Lentelė sudaryta remiantis SSSR Gynybos ministerijos centriniu archyvu, f. 1079, ap. 1, b. 4, l. 56.

Lentelė Nr. 4.

16 LŠD įvairios grandies vadų, politinių vadovų, viršininkų ir eilinių
nacionalinė sudėtis (1942 m. balandžio 15 d. duomenimis)

Karių kategorijos	Lietuviai	Rusai	Žydai	Kitų tautybių
Vyriausieji vadai	2	–	–	–
Vyriausieji politiniai vadovai	1	–	–	–
Vyriausieji viršininkai	1	–	–	–
Vyresnieji vadai	28	1	1	4
Vyresnieji politiniai vadovai	19	1	1	2
Vyresnieji viršininkai	27	11	22	5
Vidurinėsios grandies vadai	186	47	31	12
Politiniai vadovai	109	24	35	–
Viršininkai	51	44	17	23
Jaunesnieji vadai	732	95	93	6
Eiliniai	2713	603	2307	62
Iš viso	3869	826	2507	114

Lentelė sudaryta remiantis SSSR Gynybos ministerijos centriniu archyvu, f. 1079, ap. 1, b. 4, l. 38.

Lentelė Nr. 5

16 LŠD ginkluotė (1942 m. balandžio 20 d. duomenimis)

Eil. Nr.	Ginklų rūšys	Skaičius
1.	Šautuvai ir karabinai	9 940
2.	Automatiniai ir snaiperių šautuvai	80
3.	Pistoletai ir revolveriai	405
4.	Pistoletai kulkosvaidžiai PPŠ	8
5.	Rankiniai kulkosvaidžiai	10
6.	Sunkieji kulkosvaidžiai	15
7.	Prieštankiniai šautuvai	281
8.	Signaliniai pistoletai	150
9.	Minosvaidžiai 50 mm	76
10.	Minosvaidžiai 82 mm	76
11.	Minosvaidžiai 120 mm	18
12.	Pabūklai 45 mm	30
13.	Pabūklai 76 mm	34
14.	Haubicos 122 mm	12

Lentelė sudaryta remiantis SSSR Gynybos ministerijos centriniu archyvu, f. 1079, ap. 1, b. 4, l. 41.

Nuo 1942 m. kovo 13 d. 16 LŠD dislokavosi Gorkio srityje: divizijos vadovybė ir specialiosios dalys – Balachnoje, šaulių pulkai – Pravdinsko, Gorodeco, Hidrotorfo gyvenvietėse.

1942 m. rugpjūčio 15 d. divizija perdislokuota į Tulos sritį, Jasnaja Poliana, spalio 20 d. – į patį Tulos miestą, gruodžio 27 d. – į Černės miestelio Sukmanovo kaimo apylinkes (čia divizija įjungta į Briansko fronto kariuomenės operatyvinės grupės sudėtį).

1943 m. sausio 19 d. divizija įjungta į 2-osios tankų brigados sudėtį ir perkelta į Glebovo kaimo Polevyje Lokotcy (10 km. į šiaurę nuo Rossošnoje) apylinkes.

1943 m. vasario 14 d. 16 LŠD išskirta iš 2-osios tankų armijos sudėties ir perkelta į Briansko fronto vado rezervą. Vasario 17 d. divizija gavo įsakymą įsijungti į 48-osios armijos sudėtį⁴⁵.

1943 m. vasarį divizija buvo gavusi įsakymą vykti į Kalinino frontą ir net buvo visiškai tam pasirengusi – sutalpinta vagonuose. Tačiau netikėtai buvo gau-

⁴⁵ J. Dobrovolskas, Lietuvos kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose, p.60; 16 LŠD vadovybės 1943 m. balandžio 16 d. raportas 48-osios armijos štabo Karinės parengties skyriaus viršininkui, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 262, l. 45–46.

tas įsakymas išvykti į Briansko frontą, į generolo P. Romanenkos vadovaujama šio fronto kariuomenės 48-ąją armiją⁴⁶.

Taigi ilgą laiką formuota 16 LŠD buvo laikoma rezerve, kilnota iš armijos į armiją, jos neskubėta mesti į mūšius. Kodėl? Turint galvoje K. Preikšo išdėstytus faktus, galbūt kariniais ir politiniais sumetimais puoselėti planai suformuoti dar didesnę lietuvišką junginį – korpusą. Tačiau galima kelti ir visai kitokio pobūdžio klausimą – galbūt daug kartų diviziją tikrinusios komisijos matė jos kovinės parengties nemažų trūkumų ir spragų, kita vertus, atsižvelgiant į divizijos nacionalinę sudėtį, karių politines ir moralines nuotaikas, ja ne visiškai pasitikėta.

R. Šarmaitis savo dienoraštyje 1942 m. spalio pabaigoje pažymėjo, kad iš Maskvos atvažiuavę tikrintojai generolai divizijos pasirengimą vertino „visiškai gerai“, o vienas iš jų netgi pasakęs, kad jis dar nematęs taip gerai pasiruošusios divizijos. Tačiau R. Šarmaitis pažymėjo ir „kontrevoliucines nuotaikas“ divizijoje: vienas seržantas esą ruošsis sušaudyti savo vadus ir pabėgti pas vokiečius, kitas karys mėginęs kompromituoti komjaunuolius, pasitaikę ir dezertyrų. Jis pateikė įdomų faktą: pasirodžius vokiečių lėktuvams, kažkas šaudė raketomis, esą dar neaišku, ar tai daro lietuviškosios divizijos kariai, ar vokiečių agentai iš vietinių gyventojų⁴⁷.

Vargu ar realiai galima kalbėti apie gerą 16 LŠD karinį pasirengimą. J. Dobrovolskas apie jį pateikia prieštarigus apibendrinamus duomenis: šaudymų pratimai, taktikos užsiėmimai ir pratybos parodė, kad divizijos karių absoliuti dauguma buvo gerai pasiruošusi mūšiams, tačiau nurodo, kad 1942 m. pabaigoje divizijoje buvo (tik) 1458 kariai, kurie buvo dalyvavę kovose fronte, 36 proc. karių (eilinių – 42,8 proc.) buvo apskritai netarnavę kariuomenėje, 86,3 proc. karių, prieš siunčiant juos į frontą, reikėjo specialiai parengti⁴⁸.

Apie vieną divizijos karinės parengties patikrinimą, kurį 1942 m. gegužės 25 d. vykdė minėtasis Maskvos Karinės apygardos viršininkas Artemjevas, laiške A. Sniečkui rašė K. Preikšas. Jis pažymėjo, kad divizijoje rasta nemažai trūkumų: geriau įvertinti tik jos karių gynybos pratimai, puolimas įvertintas „nekaip“ (ši žodį K. Preikšas pavartojo keletą kartų): kariai blogai atliko perbėgimų pratimus, nemokėjo prisitaikyti prie vietovės (maskuotis?), „nekaip“ mokėjo šliaužti, pulti kautynių rikiuote, „nekaip“ mėtė granatas į taikinius, „nekaip“ pasirodė surengtame parade. Jo manymu, divizijos dalys pasirodė blogiau, negu iš tikrųjų sugeba⁴⁹.

⁴⁶ LYA, f. 17541, ap. 1, b. 13, l. 272.

⁴⁷ R. Šarmaičio dienoraštis, ten pat, f. 17635, ap. 1, b. 12, l. 28.

⁴⁸ J. Dobrovolskas, *Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose*, p. 50, 59.

⁴⁹ K. Preikšo 1942 m. gegužės 26 d. laiškas A. Sniečkui, LYA, f. 1771, ap. 5, b. 46, l. 59–60.

Nors iki 1943 m. vasario (kai divizija stojo į pirmąjį mūšį) padėtis pagerėjo, buvo stengiamasi pašalinti išaiškintus trūkumus, vis dėlto divizijos karių karinis profesionalus parengimas dėl įvairių objektyvių ir subjektyvių priežasčių išliko menkas. Iš pradžių apmokomiems kariams trūko avalynės, todėl apie 800 karių buvo apmokomi kareivinėse⁵⁰, vėliau praktinių pratybų su ginklais ir kt.

Karinė parengtis, be abejo, buvo svarbiausias, esminis dalykas, nulėmęs divizijos karinės veiklos rezultatus, tačiau ne mažiau svarbūs buvo politiniai, moraliniai, psichologiniai, o atsižvelgiant į tai, kad divizija buvo daugiatautė, – ir tautinių santykių klausimai. Visa tai lėmė divizijos karių nuotaikas ir būseną.

16 LŠD išvyksta į frontą, 1942 m. rugpjūtis.

Pasitraukusių į Sovietų Sąjungą ir patekusių į diviziją lietuvių ir žydų santykiai nebuvo blogi, tačiau archyvinėje medžiagoje galima rasti užfiksuotų atskirų lietuvių antisemitizmo faktų: „sistemiškai šmeižė žydus“, „skatino nacionalinę neapykantą žydams“ ir pan. Žydai „šmeiždavo“ Lietuvos SSR vyriausybę, pareikšdavo apie nenorą tarnauti lietuviškoje divizijoje, jiems esą geresni lentų daliniai ir kt.⁵¹

Sovietmečiu divizijos stiprybės šaltiniai, ją vieniję ir konsolidavę veiksniai buvo įvardijami jos karių priklausymas partijai (prieš išvykstant į frontą kas trečias karys buvo komunistas ar komjaunuolis), socialinė sudėtis (daugiau kaip pusė divizijos karių buvo darbininkų klasės atstovai), net ir divizijos daugiatautiškumas

⁵⁰ Lietuvos KP(b) CK biuro 1942 m. vasario 17 d. nutarimas „Apie 16 LŠD formavimo eigą“, ten pat, f. 3377, ap. 58, b. 836, l. 16.

⁵¹ Ten pat, f. 1771, ap. 6, b. 91, l. 7–8; ap. 5, b. 55, l. 37.

(joje buvo daugiau kaip 30 tautybių karių)⁵². Pabrėžiama karių ištikimybė komunistų partijai ir jos deklaruojamiems kovos idealams, „tarybinis patriotizmas“, internacionalizmas, „tautų draugystė“, neapykanta priešui ir kt. Iš tikrųjų kai kurie šie veiksniai buvo mažareikšmiai, prieštaringi savo poveikiu ar net lėmė divizijos, kaip kovinio vieneto, politinį ir moralinį silpnumą, pažeidžiamumą, nestabilumą, politinį tarpusavio ir sovietinės vadovybės nepasitikėjimą ir kt.

Divizijos karių politinei moralei būsenai, ypač antisovietinėms nuotaikoms, stebėti ir kontroliuoti sukurtas plačiai išsišakojęs, didelius įgaliojimus turėjęs politinis ir represinis aparatas. Divizijoje veikė Ypatingasis skyrius (viršininkas plk. J. Bartašiūnas), Karo tribunolas (pirmininkas K. Stasiulis, karinis prokuroras M. Mickevičius), vėliau, 1943 m., divizijoje įsteigtas „Smeršo“ kontržvalgybos skyrius (viršininkas pplk. J. Čebelis). „Smeršas“ kiekviename dalinyje turėjo savo įgaliotinius – etatinius karininkus, apsaugos būrį⁵³. (Divizijos Ypatingasis skyrius apie jos karius surinko gausią kompromituojamo pobūdžio medžiagą, kurios detalėsnė analizė galėtų būti atskiro specialaus tyrimo objektas.)

16 LŠD sudarė į Sovietų Sąjungą evakavęsi Lietuvos gyventojai (jų buvo dauguma) ir pačios Sovietų Sąjungos gyventojai. Nekalbant apie ne savo noru (prievarta) į Sovietų Sąjungą evakuotus ir į diviziją mobilizuotus žmones, šias abi žmonių kategorijas stipriai ar silpniau vienijo simpatijos Sovietų Sąjungai, sovietų valdžiai, komunizmo idėjoms, ryžtas kovoti su okupantais vokiečiais. Gen. ltn. V. Vitkauskas ragino sovietinės Lietuvos vadovus pasitikėti pasitraukusiais 29-ojo teritorinio korpuso kariais, nes, anot jo, „kas buvo priešingas Tarybų Lietuvai ar norėjo išsaugoti savo kailį, turėjo progų pasišalinti ir pasišalino“⁵⁴. Vis dėlto šios dvi divizijos žmonių kategorijos buvo subrendusios skirtingomis istorinėmis sąlygomis, skirtingo identiteto. Pasitraukę Lietuvos gyventojai Sovietų Sąjungoje vis dėlto buvo svetimšaliai, kurių daugumai buvo nelengva prisitaikyti prie sunkios sovietinės karo metų tikrovės.

Galima konstatuoti gana dažną ir būdingą politinį reiškinį: daugelio pasitraukusių Lietuvos žmonių (lietuvių ir žydų), net ir komunistų, buvusių sovietų valdžios Lietuvoje 1940–1941 m. aktyvistų, NKVD pareigūnų pasaulėžiūroje įvyko lūžis. Iš arti pažinę Sovietų Sąjungos konkrečias gyvenimo realijas, jie nusivylė šia šalimi, sovietine santvarka ir išpažintomis komunistinėmis idėjomis,

⁵² J. Dobrovolskas, *Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose*, p. 49, 50, 54.

⁵³ K. Varašinskas, *Lietuvos kariuomenės katastrofa*, *Politika: visuomenės ir politikos žurnalas*, 1990, Nr. 4, p. 21.

⁵⁴ Gen. ltn. V. Vitkausko 1941 m. lapkričio 19 d. laiškas Lietuvos KP(b) Centro Komitetui ir Lietuvos SSR Liaudies Komisarų Tarybai, *LVA*, f. 1771, ap. 2, b. 170, l. 106.

gailėjosi pasitraukę į Sovietų Sąjungą, nenorėjo kariauti, prasitardavo apie ketinimus progai pasitaikius perbėgti pas vokiečius, kritikavo sovietinės santvarkos negeroves ir kt.⁵⁵

Kartais į Sovietų Sąjungą pasitraukusius Lietuvos gyventojus buvo žvelgiama kaip į „smulkiaburžuazinės“ ideologijos skleidėjus⁵⁶.

Tikrą politinę padėtį divizijoje atspindi archyvinių šaltinių medžiaga apie dezertyravusius karius. K. Preikšas 1942 m. kovo 31 d. laiške A. Sniečkui rašė apie „naują nemalonų“ įvykį divizijoje: iš 167 ŠP dezertyravo Joselis Nachimavičius, fotografas iš Šiaulių, kitame, gegužės 9 d., laiške dezertyravimą iš divizijos jis vadino „nesiliaujančiu blogiu“: dezertyrų jau 21 (iš jų 15 Lietuvos SSR piliečiai)⁵⁷.

1942 m. spalio 30 d. „Lietuvos SSR piliečių dezertyrų ir 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos Karo tribunolo nuteistųjų sąrašė“ – 118 kariai. Kitame, – iki 1942 m. spalio pabaigos Karo tribunolo „realiai nuteistų karių“ sąrašė, – 72 žmonės⁵⁸.

Per 1943 m. pirmąjį pusmetį iš 16 LŠD dezertyravo apie 40 karių⁵⁹.

Divizijos karių politines nuotaikas ir padėtį divizijoje atspindi ne tik dezertyrų įvairiomis baudmėmis nubaustųjų sąrašai. Divizijos „Ypatingasis skyrius“ ir jo padaliniai prevenciškai sudarinėjo „politiškai nepatikimų“, „karių, kuriuos reikia pašalinti“, ir kitaip pavadintus sąrašus. „156 ŠP jaunesniųjų vadų ir eilinių, kuriuos reikia pašalinti, sąrašė“, sudarytame 1942 m. rugpjūčio 9 d., įrašytos 29 karių pavardės, 1942 m. (tikslėnė data nenurodyta) 224 AP karių, kuriuos reikia pašalinti sąrašė – 14 pavardžių. Iš 148-osios atskirosios zenitinės artilerijos

⁵⁵ Apie tai galima pateikti daugybę pavyzdžių, kai kurie jų labai „pikantiški“. Antai Joniškėlio partorgas Adomas Jurėnas (g. 1910 m.) labai nusivylęs tuo, ką pamatė Sovietų Sąjungoje kalbėjo: „Dabar rusai mūsų jau daugiau neapgaus. Mes pamatėme, kas dedasi „tarybiniame rojuje“. Nėra dėl ko mums kariauti“, LYA, f. 1771, ap. 5, b. 56, l. 59; Buvę Šakių apskrities aukšti sovietų valdžios pareigūnai „šmeižė“ sovietinę santvarką ir komunistų partiją, kuri juos Lietuvoje apgaudinėjo. Sovietų Sąjungoje komunistų partija mirusi – seni bolševikai sušaudyti, o šeiminkauja žulikai ir karjeristai. Vienas buvęs *Tiesos* laikraščio žurnalistas neva kalbėjęs, kad geriau sėdėti „fašistiniame /Lietuvos/ kalėjime“ negu dirbti Sovietų Sąjungoje, ten pat, b. 55, l. 19. Vienas 167-ojo ŠP karys 1942 m. po J. Paleckio politinės pasikaitos divizijoje psieškė, kad netiesa, jog vokiečiai dabar persekioja lietuvius, tiesa tai, kad J. Paleckis /1941 m./ lietuvius trėmė į Sibirą, ten pat, ap.5, b. 56, l. 50. Galima pateikti divizijos karių (lietuvių ir žydų), buvusių komunistų, komunistinio („revoliucinio“) pagrindžio dalyvių daugybę pasisakymų, kritikuojančių įvairias gyvenimo Sovietų Sąjungoje (ypač kolchozinės santvarkos) negeroves.

⁵⁶ Antai Iš Raudonosios armijos Vyriausiosios Politinės valdybos atvykęs pranešėjas 156-ojo ŠP politinių vadovų susirinkime 1942 m. liepą nurodydamas politinio darbo divizijoje trūkumus pareiškė, kad ne tik divizijos politiniai vadovai, bet net ir kai kurie Lietuvos KP(b) CK sekretoriai dar nėra atsikratę „smulkiaburžuazinės“ galvosenos, žr.: V. Niunkos 1942 m. liepos 10 d. laiškas A. Sniečkui „Apie kai kuriuos faktus, patirtus lankant diviziją“, LYA, f. 1771, ap. 5, b. 55, l. 33.

⁵⁷ K. Preikšo 1942 m. kovo 31 d. ir gegužės 9 d. laišakai A. Sniečkui, ten pat, f. 1771, ap. 5, b. 46, l. 9, 38.

⁵⁸ Ten pat, b. 57, l. 14–17, 20–21.

⁵⁹ 16 LŠD dezertyrų per 1943 m. pirmąjį pusmetį sąrašas, ten pat, ap. 6, b. 91, l. 10–11.

baterijos, kaip politiškai nepatikimi, pašalinti 7 kariai. Ypač „politiškai nepatikimas“ buvo 2-asis atsargos batalionas, nepatikimų karių sąrašė net 128 pavardės (iki 1943 m. pabaigos iš jo dezertyravo apie 30 karių)⁶⁰.

Visuose šiuose sąrašuose vyrauja lietuviai, tačiau yra ir žydų karių.

Sunku apibendrintai vertinti pateiktus duomenis apie dezertyravimo iš 16 LŠD mastą, jos karių politines nuotaikas ir padėtį. Tam reiktų palyginamojo pobūdžio duomenų šiais aspektais kituose Raudonosios armijos junginiuose. Tačiau galima daryti prielaidą, kad sovietinė politinė ir karinė vadovybė divizijos nelaikė politiškai patikimu, kovingu nacionaliniu junginiu. Įdomu pažymėti, kad KGB organai kaip antisovietinius gandus fiksavo kalbas apie tai, kad „draugas Stalinas neduoda leidimo Lietuvos divizijai vykti į frontą“⁶¹.

Matyt, tai buvo viena iš priežasčių, kad jokia kita suformuota Raudonosios armijos divizija karo meto sąlygomis taip ilgai nebuvo siunčiama į frontą.

1943 m. vasarį 16 LŠD pagaliau gavo įsakymą iki vasario 19 d. ryto susitelkti Rusijos Oriolo srities Pokrovskojės rajono Aleksejevkos, Zolotoj Rogo, Troicko, Protasovo kaimų apylinkėse. Čia 16 LŠD pagaliau stojo į „Didžiojo Tėvynės karo“ karo mūšius.

Lietuviškosios divizijos įsijungimo į mūšius, kaip istorinio įvykio, jos kovos „krikšto“, be abejo, sėkmingo, laukė sovietiniai Lietuvos vadovai, dauguma divizijos karių. Nors divizijos formavimas buvo susijęs su įvairiais sunkumais ir problemomis, nuotaikos joje tuo metu turėjo būti džiaugsmingos. Raudonoji armija ir visa „tarybinė liaudis“ gyveno 1943 m. vasario pradžioje prie Stalingrado pasiektos istorinės pergalės euforija. Divizijos žygi fronto link lydėjo įvairios propagandinės akcijos. Iš Tulos ją išlydėjo Lietuvos komunistų partijos ir sovietinės vyriausybės atstovai, Tulos „darbo žmonės“, šio Rusijos miesto visuomeninių organizacijų atstovai, A. Sniečkus įteikė divizijai Raudonąją vėliavą ir kt.

Paminėtina ir dar viena politinio propagandinio pobūdžio akcija. 1943 m. vasario pradžioje LŠD vadas gen mjr. F. Žemaitis siūlė divizijos pulkams suteikti lietuviškus pavadinimus: 156-ąjį šaulių pulką pavadinti „156 Žalgirio šaulių pulku“, 167-ąjį ŠP – Vilniaus, 249-ąjį ŠP – Žemaičių, 224-ąjį artilerijos pulką – Kauno pulku. Savotiškai įdomiai jis motyvavo Žemaičių pulko pavadinimo politinį tikslumą: Žemaitija – tai Lietuvos regionas prie Baltijos jūros ir Rytų Prūsijos, žemaičiai šimtmečius atlaikė vokiečių šunų-riterių veržimąsi ir gynė lietuvių tautos vientisumą, jie išaugino daug „liaudies didvyrių“, kurie išaukš-

⁶⁰ Ten pat, ap. 5, b. 56, l. 68–69, 28–30, 97, 87–89; ap. 6, b. 91, l. 1–5.

⁶¹ Ten pat, f. 1, ap. 1, b. 47, l. 22.

tinti liaudies padavimuose ir dainose, 1905–1917 m. nemažai žemaičių kovojo su Rusijos carizmu, Pilietinio karo metais veikė Raudonosios armijos Žemaičių pulkas /jam F. Žemaitis vadovavo– R. Z./, kuris kovėsi su vokiečių okupantais ir lietuvių buržuaziniais nacionalistais⁶². Tačiau lietuviški pavadinimai divizijos pulkams nebuvo suteikti.

16 LŠD mūšiai prie Aleksejevkos 1943 m. vasario 21 d. – kovo 22 d.: tragiškų įvykių kronika

Taigi gauti pirmąjį kovos krikštą ir pradėti savo kovos kelią 16 LŠD buvo lemta ne Lietuvos teritorijos priegose, kaip karo pradžioje planavo A. Sniečkus, o toli nuo Lietuvos, Rusijos pietuose, Oriolo srityje, Briansko fronto 48–osios armijos sudėtyje. Tačiau tai buvo svarbus ir garbingas Rytų fronto baras: Raudonoji armija po istorinės pergalės prie Stalingrado stūmė vokiečius į vakarus, tačiau 1943 m. vasario antroje pusėje jos puolimas ėmė strigti, karo veiksmų situacija komplikuotis. Atrodytų, kad ne tik sovietiniai Lietuvos vadovai, bet ir SSSR karinė vadovybė iš ilgai komplektuotos, mūšiuose dar nedalyvavusios, taigi šviežios, neišvargintos divizijos tikėjosi sėkmingų puolamųjų veiksmų. Fronto bare, kuriame divizijai teko pulti, gynėsi vermachto /17–osios armijos–?/ 45–osios divizijos likučiai, aviadesantinės divizijos 101–ojo pulko ir 501–ojo minosvaidžių pulko daliniai⁶³.

Deja, 16 LŠD puolamieji mūšiai 1943 m. vasarį – kovą prie Aleksejevkos kariniu požiūriu buvo beviltiškai nesėkmingi. Per mėnesį trukusius mūšius divizija juos baigė ten, kur buvo pradėjusi, praktiškai nė žingsnio nepasistūmėjusi į priekį, tačiau patyrusi didžiulį žmonių aukų, ginkluotės ir kito karinio turto nuostolių. Tokius jos kovinės veiklos rezultatus galima vertinti kaip tikrą karinę katastrofą ir mūšiuose dalyvavusių žmonių tragediją. Šią tragediją gilino ir pratęsė divizijos karių karinę garbę ir žmogiškąjį orumą žeminanti savųjų – Raudonosios armijos vadovybės aštri, neigiama, žeidžianti reakcija į nesėkmingus

⁶² Ten pat, f. 3377, ap.58, b. 262, l.3; Įdomu pažymėti, kad K. Preikšui nelabai patiko „Kauno“ ir ypač „Žemaičių“ pavadinimų suteikimas divizijos pulkams, jo nuomone, „senovėje“ žemaičiai atkakliai kovojo su vokiečiais, bet vėliau jie „niekuo nepasižymėjo“. 249 ŠP jis siūlė pavadinti „249 Saulės šaulių pulku“ (1236 m. įvykusio Saulės mūšio „garbei“). Tačiau K. Preikšas nežinojo, kaip šiuo atveju į rusų k. versti žodį „saulė“: vertintys „sauleskij polk“ buvo neaiškus, nevykusiai asocijavosi su „solnečnyj polk“ („saulėto pulko“) pavadinimu. Jis pažymėjo, kad šį pulką siūlyta pavadinti „Margirio“ pulku, žr.: LYA, f. 1771, ap. 6, b. 47, l.83.

⁶³ J. Dobrovolskas, Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose, p. 61.

mūšių rezultatus, atrodytų, nepelnyta, neadekvati divizijos karių „kaltei“ dėl to, kas įvyko, kritika ir vertinimas.

Sovietinėje istoriografijoje lietuviškosios divizijos mūšių prie Aleksejevkos eiga, tikrieji rezultatai, priežastys ir aplinkybės iš esmės liko nutylėti, į šiuos dalykus nebuvo gilinamasi, jie paminėti tik bendromis, trafaretinėmis frazėmis, dažnai iškreiptai, pagražintai. Todėl remdamiesi oficialiais divizijos kovos veiksmų dokumentais pabandykime divizijos mūšių prie Aleksejevkos eiga, įvykius ir faktus atskleisti nuosekliai chronologiškai, pažvelgti į divizijos patirtos nesėkmės tikrąsias priežastis ir aplinkybes.

1943 m. vasario 18 d. 48-osios armijos vadas išsikvietė gen. mjr. F. Žemaitį ir jam išskėlė tokią kovos užduotį: 16 LŠD kartu su priskirtomis dalimis (543 prieštankiniu pulku, 1007 lengvuju artilerijos pulku, 324 reaktyvinių minosvaidžių („Katiušų“) daliniu iki vasario 19 d. ryto susitelkti Aleksejevkos, Zolotoj Rog, Troickio, Protasovo kaimų apylinkėse.

Vykdydamas gautą armijos vado įsakymą ir vadovaudamasis gauta iš jo informacija apie padėtį kovos veiksmų rajone (apie tai, kad „priešas sumuštas ankstesniuose mūšiuose ir priešinasi tik atskiruose pasipriešinimo punktuose“), divizijos vadas įsakė į puolimo susitelkimo rajoną žygiuoti dviem maršrutais: 167 ŠP iki vasario 19 d. 7.00 val. ryto susitelkti Aleksejevkos kaimo šiaurinėje ir vidurinėje dalyje, 156 ŠP – Protasovo ir Troickio apylinkėse, 249 ŠP – Aleksejevkos pietinėje dalyje ir Zolotoj Rog apylinkėse.

Kaip matyti iš divizijos kovos veiksmų žurnalo, toks įsakymas nebuvo realus, divizijos pulkai ir kiti daliniai nesugebėjo laiku pasiekti nurodytų susitelkimo rajonų, ypač vėlavo 156 ir 167 ŠP. Nebuvo kelių, žmonės ir arkliai pavargo, teko sustoti poilsio, žmonėms ir arkliams nebuvo maisto ir pašarų. Naktį divizijos kolonomams judėti į priekį trukdė sniege įstrigusios automobilių kolonos ir pūga. Visas transportas, divizijos, jai priskirta sustiprinimo artilerija dėl gilaus sniego (pusnyčių) ir degalų stokos atsiliko. Divizijos maršas nuo Pokrovskojės iki Aleksejevkos vyko giedrą /vasario 19/ dieną. Divizijos kolonos judėjimą visą dieną stebėjo ir apšaudė vokiečių žvalgybinis lėktuvas, tačiau nuostolių nebuvo.

Tuo tarpu iš 48-osios armijos štabo buvo gaunami įsakymai, tačiau jie buvo nevykdomi: vasario 18 d. vėlai vakare atėjo įsakymas iki vasario 19 d. 12.00 val. išskleisti vieną pulką puolimui kartu su 143 ir 6 gvardijos šaulių divizijomis; divizijai kartu su priskirtomis dalimis įsakyta iki vasario 20 d. 1.00 val. būti pasiruošusioms Zmijevkos ruože pulti bendra Oriolo kryptimi. Vasario 19 d. rytą divizijai įsakyta „dienos metu toliau Aleksejevkos nesirodyti“, į mūšį stoti tik vokiečiams priartėjus prie Aleksejevkos, kautis „vienu pulku ir technika“.

Vasario 19 d. 16.00 val. 167 ŠP buvo Protasovo, 156 ŠP – Zubkovo apylinkėse, 249 ŠP dėl žmonių ir arklių nuovargio buvo dar toliau atsilikęs. Divizija tuo laiku užėmė Protasovo, Ivanovkos, Zubkovo ruožą. Vasario 19 d. divizijoje jokių vykių nebuvo: rinkosi atsilikusios gurguolės ir padaliniai.

Vasario 20 d. auštant vokiečių aviacija bombardavo 167 ŠP pozicijas. 1 karys žuvo, 2 buvo sužeisti⁶⁴.

Tuo laiku apie priešą buvo žinoma tai, kad jis ginasi Stolbeckoje – Nižniaja Sergejevka – Nagornyj – Choroševskij – Volnyj Trud – Stepnaja Dačia ruože. Divizijos puolimo ruožo flanguose Jemeljanovkoje ir Choroševskyje buvo du gerai įtvirtinti vokiečių atramos mazgai, iš jų buvo galima gerai stebėti ir apšaudyti visą puolimo ruožą. Buvo išvelgiamas pavojus, kad įsiveržus į vokiečių gynybos gilumą, šie iš jų gali lengvai atkirsti puolančiuosius nuo užnugario.

Divizijos kaimynai (dešiniajame sparne – 143 ŠD, kairiajame 6 gvardijos ŠD) buvo negausūs, išsekinti ankstesnių mūšių, jie vykdyti aktyvių puolamųjų mūšių buvo nepajėgūs.

Todėl, kaip tvirtinama 16 LŠD kovos veiksmų žurnale, divizijos vadas gen. mjr. F. Žemaitis prašė 48-osios armijos vado pakeisti divizijos puolimo ruožą: vietoj pagrindinės puolimo krypties Nagornas – Borisovka leisti pulti Nataljino – Jegorjevkos kryptimi, pirmiausiai likviduoti Choroševskio pasipriešinimo mazgą, kad toliau puolant nebūtų pavojaus bent vienam divizijos sparnui. Į tokį divizijos vado pasiūlymą 48-osios armijos vadas atsakė: „Vykdykite gautą įsakymą“⁶⁵.

O 48-osios armijos vado žodinis įsakymas, duotas vasario 20 d. naktį, buvo toks: 16 LŠD iki vasario 20 d. 24.00 val. pakeisti 143 ŠD 800-ojo ŠP dalinius ir 6 gvardijos ŠD ir būti pasiruošus pulti Zmijevkos geležinkelio stoties bendra kryptimi ruože dešinėje Jemeljanovka – kairėje Choroševskis, Bogorodickoje, Kuračevo. Dienos užduotis – užimti Zmijevką. Puolime turėjo dalyvauti ir minėtų kaimyninių divizijų dalys.

Divizijos vado sprendimu pirmajame ešelone turėjo pulti 167 ir 156 ŠP, skiriamoji riba tarp jų aukštuma 250.2. 249 ŠP turėjo pulti antrajame ešelone paskui 156 ŠP, šie divizijos pulkai kartu su 6 gvardijos ŠD užimti Choroševskį.

Vasario 21 d. naktį iki 5.00 val. siaučiant pūgai ir esant labai blogam matomumui divizijos 167 ir 156 ŠP pakeitė 800-ąjį ŠP ir 6-osios gvardijos šaulių divizijos kairiuosius padalinius. 249 ŠP susitelkė į šiaurę ir šiaurės vakarus nuo Aleksejevkos.

⁶⁴ Čia (ir toliau) remiamasi duomenimis, pateiktais dokumente „Išrašas iš 16 LŠD kovos veiksmų 1943 m. vasario 20 – kovo 19 d. laikotarpiu žurnalo“, LYA, f. 1771, ap. 6, b. 180, l. 2–4. Tačiau šiame dokumente divizijos kovos nuosekliai aprašomas tik iki kovo 1 d.

⁶⁵ Ten pat, l. 4–5.

Vasario 21 d. ankstyvą rytą 6.00 val. 48-osios armijos vadas žodžiu įsakė būti pasiruošus puolimui 10 val. Divizijos vadas 7.10 val. papildomai patikslino puolimo užduotis: pulkams užėmus Stepanovkos, Borisovkos, Krasnyj Majak, Bogorodickoje, Choroševskio gyvenvietes, įsitvirtinti ir būti pasiruošusiems atremti vokiečių kontratakas.

Tuo tarpu 224 AP vasario 20 d. vakare iš susitelkimo rajono Judinkos, Muchorovo rajone, per pūgą ir gilų sniegą pajudėjo link Aleksejevkos, pulko pirmieji artileristai jos apylinkėse pasirodė tik vasario 21 d. apie 10.00 val. (kai turėjo prasidėti divizijos puolimas). Iš jų pranešimų paaiškėjo, kad artilerijos divizionas dar už 10 km. iki Aleksejevkos, jis judėjo į priekį labai sunkiai, o haubicų baterija dėl degalų trūkumo dar labiau buvo atsilikusi ir stovėjo vietoje. Matyt, dėl šios priežasties 48-osios armijos vadas puolimo pradžią nukėlė į antrąją dienos pusę. Šaulių pulkams įsakyta įsitvirtinti užimamose pozicijose, vykdyti kovinę žvalgybą (167 ŠP – iki dviejų sustiprintų kuopų, 156 ŠP – sustiprinto būrio jėgomis) siekiant nustatyti priešų ugnies taškus ir paimti priešų karo belaisvių.

167 ŠP žvalgybos būrys prie Nagorno kaimo priartėjo per 200–500 metrų ir buvo vokiečių minosvaidžiais ir kulkosvaidžiais apšaudytas iš Nagorno, Jameljanovkos, Choroševskio rajonų. Mūšis truko keletą valandų ir nebuvo sėkmingas, būrys patyrė didelių nuostolių ir buvo priverstas trauktis į išėities pozicijas. 156 ŠP žvalgybos būrį vokiečiai stipriai apšaudė iš aukštumos 242.7 ir Choroševskio.

Iš vasario 21 d. žvalgybos mūšių rezultatų darytos, atrodytų, teisingos išvados: jose pažymėta, kad Jameljanovka ir Sergejevka yra pavojingi priešų pasipriešinimo mazgai divizijos dešiniajame sparne, gilus sniegas apsunkina puolančių karių judėjimą į priekį, puolę be baltų maskuojamųjų chalutų kariai gerai matomi priešui, be stiprios artilerijos ugnies paramos pralaužti priešų gynybos neįmanoma⁶⁶.

Vasario 21 d. 9.25 val. iš 48-osios armijos štabo divizijai atėjo šifruotas įsakymas: „Būti pasiruošusiems puolimui 18.00val. Apie puolimo pradžią bus pranešta papildomai“. Tačiau iki vakaro įsakymo pulti negauta. Vokiečiai visą dieną minosvaidžiais apšaudė divizijos kovines pozicijas, jas žvalgė, apšaudė kulkosvaidžiais, numetė keletą bombų vokiečių žvalgybinis lėktuvas.

Visą vasario 21 d. prie Aleksejevkos artėjo divizijos ir priskirtos jai artilerijos dalys. Vakarp Aleksejevkos apylinkėse kovines pozicijas užėmė 224 AP dvi baterijos.

Vasario 21 d. divizijos nuostoliai – 11 žuvusiųjų ir 53 sužeistieji⁶⁷.

Vasario 22 d. rytą iš 48-osios armijos vadovybės buvo gautas žodinis pra-

⁶⁶ Ten pat, l. 6.

⁶⁷ Ten pat, l. 6.

nešimas, kad tą dieną armija pradės puolimą, divizijos užduotys nepasikeitusios, artilerijos paruošimo pradžia 11.30 val., atakos pradžia 12.00 val., vėliau ji atidėta iki 14.00 val. ir galiausiai nukelta į vasario 23 d. rytą.

Divizijai įsakyta per tą laiką komplektuoti, rinkti atsilikusius padalinius, rūpintis šaudmenų, maisto ir pašarų papildymu. Atidėliojant puolimo laiką, visą dieną divizijos pulkai buvo išeities puolimui pozicijose. Vokiečiai stipria kryžmine minosvaidžių ir artilerijos ugnimi iš Sergejevkos ir Choroševskio rajonų, kaip pasakyta divizijos kovos veiksmų žurnale, „naikino“ 167 ir 156 ŠP kovines rikiuotes. Atsakomoji ugnis dėl sviedinių trūkumo buvo labai silpna. Apie 11 val. iš pradžių 9, vėliau 10 vokiečių lėktuvų atliko apie 10 antskrydžių virš abiejų pulkų pozicijų ir vakarinės Aleksejevkos dalies, jie mėtė bombas ir šaudė kulkosvaidžiais: vokiečių lakūnai skraidė drąsiai, „skutamaisiais“ skrydžiais. Armijos pavaldumo zenitinės artilerijos nebuvo, šauliai „nedrąsiai“ šaudė iš šautuvų ir kulkosvaidžių.

16 LŠD artilerija toliau lėtai telkėsi Aleksejevkos apylinkėse. Per visą vasario 22 d. iš viso buvo iššauti 58 sviediniai⁶⁸.

Apie katastrofiškai nesėkmingą divizijos kovų pradžią prie Aleksejevkos byloja ne tik kovos veiksmų žurnalas. 167 ŠP vadas pplk. V. Motieka dokumente „Mūšio Nagorno rajone aprašymas“ pažymėjo, kad jo pulko kariai visą vasario 21 d. praleido išeities pozicijose atvirame lauke, pusiau apsikasę sniege, vokiečių apšaudomi iš minosvaidžių. Vakare divizijos vado įsakymu pulkas turėjo priartėti per 600–700 m. iki vokiečių priešakinų gynybos linijų. 167 ŠP 1 ir 2 kuopos pavėlavo įvykdyti šį įsakymą ir jį vykdydamos artėjo prie vokiečių pozicijų vasario 22 d., jau prašvitus.

V. Motieka mini įdomią detalę: tuo metu iš pulko stebėjimo punkto buvo matyti, kad vokiečiai pradėjo atitraukti savo prieštankinius pabūklus, jo nuomone, „galbūt, turėdami tikslą vilioti mūsų padalinius judėti į priekį ir įtraukti juos į ugnies maišą“. Jis raportavo apie tokius priešo veiksmus divizijos vadui ir gavo iš jo įsakymą toliau išeities puolimui pozicijų nepulti, dviejų kuopų jėgomis vesti žvalgybą mūšiu. Ją vykdė 1 ir 5 kuopos.

V. Motiekos liudijimu, vasario 22 d. ypač didelių nuostolių patyrė 167 ŠP 1-asis batalionas, netekęs daugiau kaip 50 proc. karių, žuvo ir šio bataliono vadas bei jo pavaduotojas. Iš viso vasario 21–22 d. 167 ŠP neteko 235 karių. Vasario 22 d. temstant divizijos vado įsakymu pulkas atitrauktas į išeities pozicijas, į aukštumos 250.2 rajoną⁶⁹.

⁶⁸ Ten pat, l. 6–7.

⁶⁹ 167 ŠP vado V. Motiekos 1943 m. kovo 5 d. „Mūšių Nagorno rajone aprašymas“, ten pat, f. 3377, ap. 58, b.262, l. 38–40.

Iš viso vasario 22 d. divizijos karių nuostoliai buvo 273 žmonės – tiek buvo sužeistų ar žuvusių karių. Pplk. V. Motiekos paminėtas tą dieną žuvęs 167 ŠP 1 bataliono vadas, vyr. ltn. Stanislovas Vaznelis buvo pirmasis divizijoje žuvęs Lietuvos kariuomenės karininkas (g. 1908 m., tarnavo Šarvuočių rinktinėje)⁷⁰.

Vasario 23 d. 5.40 val. iš 48-osios armijos štabo gauta šifruotė, kad artilerijos parengimas prasidės 11.30 val., puolimas – 12.30 val., jo uždaviniai tie patys – pasiekti Neručio upės ribą.

Vasario 23 d. naktį divizijai priskirti 4 tankai, rytą dar 3 tankai. Jie turėjo remti 167 ŠP puolimą Nagorno, Borisovkos, Stepanovkos kryptimi. 156 ŠP turėjo pulti aukštumos 242.7, Krasnyj Majak, Iljinskio kryptimi, kartu su 6 gvardijos ŠD likviduoti Choroševskio pasipriešinimo mazgą.

6.00 val. pulkai užėmė išeities pozicijas puolimui. Ataka turėjo prasidėti 12.10 val., tačiau 11.20 val. 48-osios armijos vado žodiniu įsakymu atidėta iki ypatingojo įsakymo. 14.00 val. įsakyta per likusį dienos laiką ir vasario 24 d. naktį šaudmenų atsargas padidinti iki 1–1,5 kovinio komplekto, maisto ir pašarų atsargas sukaupti 5 paroms, degalų – 3 įpylimams (rus. zapravka). Vykdyti žvalgybą, būtinai paimti į nelaisvę „kontrolinių belaisvių“.

Šaudmenų, maisto ir pašarų, degalų atsargos papildytos nebuvo, nes nebuvo transporto, o tiekimo bazės buvo toli, žvalgyba taip pat jokių rezultatų nedavė.

Vokiečiai visą dieną iš minosvaidžių ir artilerijos pabūklų apšaudė abiejų pulkų kovines pozicijas.

Vasario 23 d. divizijos nuostoliai – 164 nukauti ir sužeisti kariai⁷¹.

Nepaisant to, kad šaudmenų ir kiti materialiniai resursai papildyti nebuvo, vasario 24 d. rytą 9.30 val. po silpnos artilerijos ugnies (trūko sviedinių) divizijai įsakyta pulti: 167 ŠP, remiamas 7 tankų, iš pietvakarių puolė Nagorno kaimą. Į kaimo pakraštį įsiveržė tik tankai, pulko šauliai nuo jų atsiliko, įsiveržti į kaimą neįstengė. Remiamas tų pačių tankų ugnimi, 156 ŠP ryžtinga ataka, patirdamas didelių nuostolių, išstūmė vokiečius iš aukštumos 242.7, tačiau dėl

Vyr. ltn. Stanislovas
Vaznelis

⁷⁰ Karininkų metraštis 1939 m., Kaunas, 1939, p. 136; 16-osios Lietuviškosios divizijos karių atmintis, p. 310. Vasario 22 d. taip pat žuvo 167 ŠP politinis vadovas kap. S. Žolneris, šio pulko būrio vadas jaun. ltn. Br. Kaminskas, 156 ŠP būrio vadas jaun. ltn. K. Baltrušaitis ir kt., ten pat, p. 32, 130, 333.

⁷¹ Išrašas iš 16 LŠD kovos veiksmų 1943 m. vasario 20 – kovo 19 d. žurnalo, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 180, l. 9.

vokiečių ugnies iš Nagorno ir Choroševskio buvo priverstas ją palikti⁷². (Reikia pažymėti, kad ši aukštuma buvo vienintelė divizijos užimta vietovė per visą jos mūšių laikotarpį prie Aleksejevkos –R. Z.)

Vasario 24 d. divizijos nuostoliai – 426 žmonės⁷³.

Po vasario 24 d. mūšių divizijos vadovybė padarė apibendrinamąsias išvadas apie divizijos mūšius. Jose pažymėta, kad divizija puolė 4 km frontu, priekyje buvo vokiečių įtvirtintas Nagorno kaimas su aukštuma 242.7, sparnuose – stipriai įtvirtinti pasipriešinimo mazgai: dešinėje – Sergejevka, Jemeljanovka, kairėje – Choroševskis. Iš šių pasipriešinimo mazgų visą divizijos puolimo ruožą buvo galima apšaudyti iš kulkosvaidžių ir minosvaidžių kryžmine ugnimi. (Nustatyta, kad priešais diviziją veikė 3 vokiečių toliašaudės artilerijos baterijos, 5–6 minosvaidžių baterijos, apie 20 sunkiųjų kulkosvaidžių. Iš vokiečių ugnies jėgos buvo daroma prielaida, kad prieš diviziją veikia ne mažesnės kaip sustiprinto pulko dydžio vokiečių jėgos⁷⁴.) Nepakankamas artilerijos parengimas ir jos parama leido priešui efektyviai panaudoti visas turimas ugniavietes ir ugnies priemones. Kaimynai aktyvių veiksmų nevykdė, puolanti divizija pateko į „ugnies maišą“. Gilus sniegas neleido pulti sparčiau, lėtas puolimo tempas didino nuostolius.

Buvo daroma išvada, kad divizijos kariai – eiliniai ir vadai – „drąsiai veržėsi pirmyn“, patirdami didžiulių nuostolių, nepaisydami to, kad keletą parų negavo maisto. Pažymėta, kad pirmojo ešelonu karių savavališko pasitraukimo atvejų iš užregistruota nebuvo, tam tikras karių skaičius palydėdavo sužeistuosius į užnugarį ir tuoj pat grįždavo atgal⁷⁵.

48-osios armijos vadas vasario 24 d. vakare, 23 val., divizijai įsakė vasario 25 d. nuo 1.00 val. nakties tęsti puolimą ir naktį įvykdyti duotą užduotį: 167 ŠP įsakyta užimti Nagorną, 156 ŠP –pulti Choroševskio kryptimi. Tačiau naktinės atakos rezultatų nedavė.

Vasario 25 d. divizijos vadas davė įsakymą iki vakaro užimti Zmijevkos geležinkelio stotį, kaip „artimiausias uždavinys“ divizijai iškėlė tikslą – užimti Neručio upės ribą.

167 ŠP kartu su 249 ŠP 2-uju batalionu (jis naktį išvestas į aukštumos 242.7 rajoną) smūgiu iš pietvakarių pusės turėjo užimti Nagorno kaimą, įsitvirtinus jame ir aukštumoje į šiaurės vakarus nuo Nagorno, pereiti į gynybą, o prieš

⁷² Ten pat, l. 9–10.

⁷³ Ten pat, l. 10.

⁷⁴ SSSR gynybos ministerijos archyvas, f. 1079, ap. 1, b. 8, l. 99.

⁷⁵ Išvados apie mūšius 1943 m. vasario 24 d., LYA, f. 3377, ap. 58, b. 262, l. 8; Išrašas iš 16 LŠD kovos veiksmų 1943 m. vasario 20 – kovo 19 d. žurnalo, ten pat, f. 1771, ap.6, b. 180, l. 10–11.

traukimosi atveju jį persekioti; 156 ŠP (kartu su 6 gvardijos šaulių divizija) įsakyta pulti Choroševskio šiaurinę dalį, iki vasario 25 d. ryto jį užimti, toliau pulti Krasnyj Majako, Nachlestovo kryptimi ir užimti Zmijevką. 249 ŠP turėjo pulti aukštumos 250.2 pietinės pašlaitės, toliau Borisovkos kryptimi, būti pasiruošęs atremti galimą vokiečių išpuolį iš Sergejevkos rajono, „plėtoti sėkmę“ 167 ŠP puolimo ruože⁷⁶. Divizijos pulkai laiku užėmė pozicijas ir buvo pasiruošę puolimui.

Tačiau vasario 25 d rytą iš 48-osios armijos štabo atėjo pranešimas, kad divizijai ruošiamą naują užduotis. 9.30 val. divizija ją gavo: prisidengus vienu pulku nuo Verchniaja Sergejevka, Nagornas, Kurkinas, Dubovy, kelio Nagornas–Choroševskis, kitais dviem pulkais ir priskirtomis pastiprinimo dalimis pulti Berezovkos, Borisoglebskojės, Pyrožkovo kryptimi.

Divizijos vado sprendimu pirmajame ešelone turėjo pulti 156 ir 249 ŠP, smūgiu iš šiaurės ir pietų turėjo būti apeitas Choroševskio pasipriešinimo mazgas, toliau Berezovkos, Preobraženskojės ir kitos gyvenvietės.

156 ŠP turėjo pulti aukštumos 242.7, Bogorodickojės, 1 Pozdnevo kryptimi ir iki dienos pabaigos išeiti į Novaja Derevnia ir aukštumos į pietvakarius nuo jos rajoną. 249 ŠP išeities pozicijas puolimui turėjo užimti Volnyj Trud rajone, apeiti Choroševskį iš šiaurės, iki dienos pabaigos užimti Konstantinovkos rajoną. 167 ŠP įsakyta užimti pozicijas gynybai kalvose į šiaurę nuo Aleksejevkos, į šiaurę ir šiaurės vakarus nuo aukštumos 250.2.

Tai buvo puolimas nauja kryptimi. Kaip teigiama divizijos dokumentuose, 2/3 divizijos jėgų reikėjo pergrupuoti, pakreipti į vakarus 90 laipsnių kampu. 249 ŠP nuo vokiečių priešakinių linijų buvo per 8 km, šio pulko 2–asis batalionas – Nagorno rajone, jį dienos metu atitraukti buvo labai sunku. Puolimas turėjo prasidėti 11.00 val., taigi iki jo pradžios buvo likę 1,5 val. Laiku pradėti puolimą buvo neįmanoma. Divizijos vado prašymu 48-osios armijos vadovybė leido jį atidėti 2 kartus: iš pradžių iki 12 val., vėliau – iki 14 val.

Tačiau 167 ŠP persitvarkė į gynybą tik į dienos pabaigą: esą kai kuriuos padalinius teko perkelti iš vieno sparno į kitą, išilgai fronto linijos vokiečiams intensyviai apšaudant iš minosvaidžių ir kulkosvaidžių. 167 ŠP perkėlus į gynimosi pozicijas, iškilo grėsmė 156 ŠP dešiniajam sparnui ir užnugariai nuo Nagorno pusės ir aukštumų į šiaurės vakarus nuo jo.

249 ŠP į Volnyj Trud rajoną išėjo laiku. Puldamas pulkas kentėjo nuo vokiečių minosvaidžių ir kulkosvaidžių ugnies iš Choroševskio. Baigiantis dienai 249 ŠP vienas batalionas išėjo į Krestjankos rajoną ir kovėsi su priešu Sandrovkos

⁷⁶ Išrašas iš 16 LŠD kovos veiksmų 1943 m. vasario 20 – kovo 19 d. žurnalo, 11–12.

rajone. Kitas batalionas ir pulko vadavietė išikūrė Jegorjevkoje. 249 ŠP 2 batalionas nakčiai atitrauktas į Aleksejevką 2–jų valandų poilsio, po to pasiūstas į Jegorjevką, į pulko vado dispoziciją.

156 (taip pat ir 249) ŠP veiksmi bandant manevruoti, pulti nauja kryptimi buvo „neryžtingi ir nesėkmingi“⁷⁷. Vokiečiai visą dieną intensyviai minosvaidžiais ir kulkosvaidžiais juos apšaudė iš Nagorno, Krasnyj Oktiabrij, Choroševskio, Sandrovkos, aukštumos 235.0.

Vasario 25 d. abiejų pulkų žmonių nuostoliai – 572 kariai⁷⁸.

Vasario 25 d. vėlai vakare, 24.00 val., divizijos štabas gavo 48–osios armijos Karo tarybos 1943 m. vasario 25 d. nutarimą Nr. 8 „Dėl priemonių stiprinant 16–osios lietuviškosios šaulių divizijos kovingumą ir discipliną“, jame buvo pareikšta apie 16 LŠD nepasirengimą kovoms (rus. „*о небоеспособности 16 литовской стрелковой дивизии*“)⁷⁹. Kaip matyti iš 16 LŠD vado gen. mjr. F. Žemaičio 1943 m. balandžio 23 d. raporto, 48–osios armijos Karo tarybos narys gen. mjr. Istominas šiek tiek vėliau įvykusiame visos armijos dalių vadų susirinkime diviziją pavadino „persišovėlių divizija“ (rus. „*объявил дивизию самострелщиками*“), o dar aukštesnės karinės vadovybės instancijos – Briansko fronto Karo tarybos įsakyme divizija paskelbta „suteršusia savo vardą (rus. „*опозорившейся*“, „*покрывшей себя позором*“) Tėvynės karo frontuose“. J. Paleckio liudijimu, tokiam Briansko fronto vadovybės vertinimui neprieštaravo ir SSSR aukščiausiaji karinė vadovybė (Stavka)⁸⁰.

48–osios armijos ir Briansko fronto vadovybės neapsiribojo kategoriškais, diviziją įžeidžiančiais ir niekinamais pareiškimais. Vasario 25 d. į 16 LŠD užnugarį atsiūstas 48–osios armijos užtveriamasis būrys Nr. 1⁸¹. Armijų užtveriamieji būriai buvo pradėti steigti 1942 m. (ir veikė iki karo pabaigos) vykdant SSSR Gynybos Liaudies komisariato 1942 m. liepos 28 d. liūdnei pagarsėjusiam įsakyme Nr. 227 numatytas priemones „nė žingsnio atgal“: kiekvienoje armijoje suformuoti 3–5 „užtveriamuosius būrius“, kiekviename iš jų turėjo būti apie 200 žmonių. Šie būriai buvo dislokuojami nepatikimų („moraliai nepastovių“)

⁷⁷ Ten pat, l. 13.

⁷⁸ Ten pat, l. 14.

⁷⁹ Ten pat, l. 14; 48–osios armijos Karo Tarybos 1943 m. vasario 25 d. nutarimas „Dėl priemonių stiprinant 16–osios lietuviškosios šaulių divizijos kovingumą ir discipliną“, žr. ten pat, f. 3377, ap. 58, b. 808, l. 7–8.

⁸⁰ Gen. mjr. F. Žemaičio 1943 m. balandžio 27 d. raportas gen. mjr. Sviridovui, ten pat, l. 15–16; J. Paleckio 1943 m. neišiku kam rašyto rašto juodraštis, ten pat, f. 17541, ap. 1, b. 13, l. 269.

⁸¹ Ten pat, l. 12.

divizijų užnugaryje, jų pareiga buvo panikos ir savivališko ar netvarkingo atsitraukimo iš fronto atvejais šaudyti vietoje panikierius, balius ir tokiu būdu „padėti sąžiningiems kariams“ vykdyti „savo pareigą Tėvynei“⁸². (Be armijų „užtveriamųjų būrių“, tokie būriai (iki bataliono dydžio) veikė ir prie divizijų Ypatingųjų skyrių, juos taip pat steigė NKVD teritoriniai organai.)

Viena iš priežasčių, lėmusių armijos „užtveriamojo būrio“ atsiuntimą, galėjo būti ir tai, kad vokiečiai, sužinoję, jog prieš juos kovoja nacionalinė (lietuviška) divizija, pradėjo varyti išskirtinę antisovietinę propagandą ir agitaciją. 16 LŠD veteranas A. Krasauskas savo atsiminimuose rašo, kad mūšiuose prie Aleksejevkos vokiečiai nešaudė į 167 ŠP „budinčius šaulius“, atvirksčiai, kone visą naktį „solidžiai“ agitavo juos iš kelių radijo ruporų, lietuviškai perdavinėjo visokius „monus“, kvietė pereiti pas juos, viliojami žadėdami už tai kone rojų, garantuodami laisvę ir aprūpinimą. Pauzių tarp mūšių metu vokiečiai per garsiakalbius grodavo plokštelių muziką – tai „nuostabias klasikinės melodijas“, esą visai „nefašistines“, tai populiarių šokių margumynus ar šiaip „linksmiausių variantus“, „jaudinančias lietuviškas liaudies dainas“, netgi maironiškąją „Už Raseinių ant Dubysos“, taip pat kalbėjo „perėjėliai“ (perbėgėliai) iš divizijos⁸³.

Taigi per keletą labai nesėkmingų mūšių prie Aleksejevkos dienų lietuviškoji divizija 48-osios armijos vadovybės pradėta laikyti nekovingu, kariškai nepasirengusiu, nepatikimu, susikompromitavusiu junginiu. Galima pastebėti, kad 1943 m., po istorinės pergalės prie Stalingrado, pasitaisius padėčiai fronte,

⁸² Приказ Народного комиссара обороны Союза ССР N 227, 28 июля 1942 г. Įsakymas kaip dokumentų priedas paskelbtas: М. Сукнев Записки командира штрафбата: Воспоминания комбата, 1941–1945, Москва, с. 235–241.

⁸³ A. Krasauskas, Kelias atgal..., p. 68–69. Vokiečių propagandą prieš lietuviškąją diviziją patvirtina ir sovietiniai archyviniai šaltiniai. LKP(b) CK atstovas divizijoje M. Kučinskas A. Sniečkui rašė tai, kad divizijos karius veikia vokiečių varoma apitacija per ruporus garsiakalbius), žr. jo 1943 m. liepos 3 d. laišką A. Sniečkui, LYA, f. 1771, ap. 6, b. 47, l. 1. Galima manyti, kad tokia agitacijos forma buvo pagrindinė. Tačiau buvo skleidžiami ir rotoprintu spausdinti agitaciniai lapeliai. Viename iš tokių lapelių, pavadintame „Draugai Lietuviškosios divizijos kariai!“ ir parašytame divizijos kario Martinkaus vardu, rašoma apie Lietuvos tarnautojų, darbininkų ir kitų pasitraukusių į Rusiją žmonių čia pamatytą „badą, skurdą ir vargą“, nusivylimą „raudonąja Stalino valdžia“.

Toliau divizijos kariai taip agituojami: „Dabar, kada Lietuvos divizija dalyvauja fronte, yra jums, broliai lietuviai, proga atitaisyti savo klaidą. Draugai lietuviai! Jūs liejate savo kraują visai be reikalo. Kurie dar esate gyvi, meskite ginklus ir perbėkite į vokiečių pusę. Nemažas skaičius jau perbėgo. Vokiečiai atbėgusius lietuvius priima kuo geriausiai, aprūpina ir leidžia grįžti Lietuvon. Tai patyriau aš pats, kada mane sužeistą išgabeno iš kovos lauko. Taigi visi lietuviai, be skirtumo partiniai ar bepartiniai, meskite ginklus ir dezertyruokit vokiečių pusėn. Tada jums karas bus baigtas ir važiuosite mylimon Lietuvon. Martinkus, /iš/ 93-jojo pionierių bataliono“. Lapelio pabaigoje patariama: „Kada prieisite vokiečių linijas, iškelkite rankas aukštyr ir šaukite „Stalin kaput“. Tuomet į jus nešaudys ir būsite priimti“, ten pat, b. 52, l. 7.

Raudonajai armijai pradėjus perimti iš vokiečių strateginę iniciatyvą „užtvieriamieji būriai“ jau retai naudoti. Tačiau toks būrys buvo dislokuotas lietuviškos divizijos užnugaryje ir, be abejojimo, tai buvo nemenkas divizijos karių elgseną lėmęs veiksnys: priekyje buvo priešas, už nugarų – savųjų kulkosvaidžiai.

Kovinės užduotys divizijai ir toliau nesikeitė. Vasario 26 d. naktį (1.10 val.) 48-osios armijos vadas davė divizijai įsakymą nuo 5.00 val. tęsti kovos veiksmus vykdant ankstesnę užduotį. 156 ŠP vienam batalionui įsakyta pulti Choroševskio mokyklos, kitiems šio pulko batalionams – Berezovkos kryptimi; 249 ŠP – vienam batalionui pulti Vesiolaja Roščia kryptimi turint užduotį likviduoti vokiečių pasipriešinimo mazgą Choroševskyje, kitiems pulko batalionams – Krestjankos, Sandrovkos kryptimi. Naktį 249 ŠP paskirti 7 tankai, divizijos vadovybė informuota, kad sovietinė aviacija bombarduos Machovoje ir Verchniaja Sergejevka.

Abu divizijos pulkai puolimą pradėjo įsakyme numatytu laiku – 5.00 val. rytą. 156 ŠP pasistūmėjo kelis šimtus metrų į priekį, bet stiprios vokiečių ugnies iš tų pačių ugnies krepčių buvo sustabdytas. 249 ŠP 1-asis batalionas, puldamas aukštumas šiauriau Sandrovkos, papuolė į „ugnies maišą“, patyrė didelių žmonių ir ginkluotės nuostolius ir taip pat sustojo. 249 ŠP 3-iasis batalionas, remiamas tankų, priartėjo prie Vesiolaja Roščia pietinės dalies per 300 metrų, tačiau vokiečių kryžmine ugnimi iš giraitės prie Choroševskio ir nuo bevardės aukštumos taip pat buvo sustabdytas. 5 tankai (iš 7-ių) buvo pamušti, 2 iš jų sudegė⁸⁴.

Divizijos vadas vasario 26 d. 11.00 val. nusprendė pakartotinai pulti Choroševskį ir jį užimti. Visų divizijos pulkų puolimas prasidėjo vienu laiku – 15.00 val.: 156 ŠP puolė Choroševskio šiaurinės dalies, 249 ŠP 3-asis batalionas – Vesiolaja Roščia, 2-asis batalionas – Choroševskio giraitės pietinės dalies, 167 ŠP 1-asis batalionas – Choroševskio rytinės dalies kryptimis. 249 ŠP 1-asis batalionas turėjo „sukaustyti“ priešo veiksmus Sandrovkos kryptimi. Į mūšį mestas ir mokomasis batalionas, jam įsakyta staigiu puolimu (šuoliu) iš Volnyj Trud atakuoti Choroševskį –2.

Mokomojo bataliono ir 249 ŠP bataliono kariai pasiekė vokiečių spygliuotų vielų užtvartas, kurios buvo už 200–250 metrų nuo jų gynybinio sniego pylimo, ir pradėjo jas ardyti, kiti batalionai šliauždami artėjo prie priešų gynybos linijų.

Tačiau vasario 26 d. įsakymas atakuoti Choroševskį nebuvo gautas. Puolantys pulkai patyrė didelių nuostolių dėl priešų snaiperių ir minosvaidžių ugnies.

Vasario 26 d. divizijos nuostoliai – 615 žmonių⁸⁵.

⁸⁴ Išrašas iš 16 LŠD kovos veiksmų žurnalo, LYA, f. 1771, ap. 6, b. 180, l. 15.

⁸⁵ Ten pat, l. 15–16.

Vasario 26 d. vakare (18.20 val.) divizijos vadovybė gavo šifruotą divizijai būti pasiruošusiai puolimui vasario 27 d. rytą, 8.00 val. Divizijos vadas įsakė palikti užimtame ruože sustiprintą kovinę saugą, kitus karius atitraukti apšilimui.

Vasario 26 d., 20.00 val., gauta šifruotė 16 LŠD su priskirtomis dalimis (539–uoju haubicų artilerijos pulku, 423–iuoju reaktyvinių sviedinių „Katiušų“ daliniu, 543–iuoju prieštankiniu artilerijos pulko 4–iomis baterijomis) pulti Preobraženskojės, Neručio upės kryptimi, į dienos pabaigą pasiekti Pirožkovo – Alenovkos liniją. Prieš puolimą turėjo būti 10 min. artilerijos parengimas, dešinėje turėjo pulti 143 ŠD, kairėje – 6 gvardijos ŠD.

16 LŠD vado sprendimai buvo tokie patys, kaip ir vasario 26 d. tik su nežymiais pakeitimais: 156 ŠP turėjo iš pradžių sukaustyti priešą prie Choroševskio, po to, kai 249 ŠP užims Choroševskio giraitę–2, abu pulkai turėjo atakuoti ir užimti Choroševskį. 167 ŠP įsakyta susitelkti Aleksejevkoje ir būti pasiruošusiam pulti paskui 249 ŠP. (16 LŠD dešinėje puolė 143 šaulių divizija kairėje – 6 gvardijos šaulių divizija.)

Divizijos pulkai laiku užėmė išeities pozicijas puolimui. Mokomasis batalionas ir 249 ŠP 2–asis ir 3–asis batalionai buvo nukelti į atakos priekinę liniją, kur laukė signalo pulti. Bet šio signalo, kaip pasakyta divizijos kovos veiksmų aprašyme, „visą parą nesulaukta“⁸⁶. Išeities pozicijose 249 ŠP ir mokomasis batalionas patyrė didelių nuostolių. Temstant mokomajam batalionui įsakyta palikti pozicijas ir susitelkti Volnyj Trud kaime. 249 ŠP pagrindinės jėgos, išskyrus paliktą sustiprintą kovinę saugą, atitrauktos į Jegorjevka.

Vasario 27 d. nuostoliai – 266 žmonės⁸⁷.

Vasario 27 d. vėlai vakare, 22.00 val., 16 LŠD vadą išsišaukė 48–osios armijos vadas, kuris davė žodinį įsakymą. Divizijai įsakyta vykdyti naują kovos uždavinį: vasario 28 d. naktį divizija (su priskirtu 1007 lengvuoju AP) turėjo susitelkti į Jegorjevkos, Ekonomičino, Jasnyje Poliany, Aleksejevkos rajone ir pakeisti 6 gvardijos ŠD Krestjankos – Maslovkos upės ruože, turint tolesnį uždavinį pulti Pozdnejevo–2 – Borisoglebskojės kryptimi. Artimiausias uždavinys – Neručio upė.

249 ir 167 ŠP pakeitė 6 gvardijos ŠD dalis, prasidėjus puolimui, jie turėjo pulti pirmajame ešlone, smogdami priešui kairiuoju flangu. Artimiausias uždavinys šiems pulkams – aukštuma 235.0 – Nikitovka. 156 ŠP gavo įsakymą susitelkti Aleksejevkoje.

⁸⁶ Ten pat, l. 16.

⁸⁷ Ten pat, l. 17.

Vasario 28 d. divizijos kovos veiksmų aprašyme pažymėta: Vasario 28 d. divizijos vadas su savo grupe, pulkų bei padalinių vadai vykdė vietovės rekognoskuotę⁸⁸ ir organizavo kariuomenės sąveiką vietovėje. Divizijos vadas ir artilerijos viršininkas su raportais apie rekognoskuotės ir sąveikos organizavimo rezultatus 15 val. turėjo atvykti į Petrovskį į 48-osios armijos vadavietę?– R.Z.

Vasario 28 d. nuostoliai – 341 žmogus⁸⁹.

16 LŠD kovos veiksmų žurnale pažymėta, kad vasario 28 d. baigėsi pirmasis divizijos mūšių etapas⁹⁰. Divizija per tą laiką (iki vasario pabaigos) neteko 2721, daug ginkluotės ir kito materialinio turto, kuris paliktas Nagorno, Choroševskio, Sandrovkos ir aukštumos 242.7 priegose. Šios aukštumos laikinas užėmimas buvo vienintelė divizijos kovinė sėkmė.

Kovo 1 d. divizija jokių kovos veiksmų nevykdė. Kariai stiprino užimamų pozicijų gynybą. Buvo stebimas priešas ir jo užimama teritorija. Naujose pozicijose bandomuosius šaudymus atliko artilerija. Vokiečiai visą dieną iš artilerijos ir minosvaidžių apšaudė 167 ir 249 ŠP, kurie buvo išėities pozicijose puolimui.

Kovo 1 d. nuostoliai – 15 žmonių⁹¹.

Kovo 2 d. divizija kovos veiksmų nevykdė. Kai kurie batalionai keisti poilsiu: 249 ŠP – 1-ąjį batalioną pakeitė 3-asis batalionas; 167 ŠP – 2-ąjį batalioną pakeitė 1-ojo bataliono dvi kuopos.

Kovo 2 d. nuostoliai – 12 žmonių⁹².

Kovo 2 d. vakare divizija gavo kovinį įsakymą pulti, divizijos vadas parengė kovinį įsakymą. Tačiau netrukus, 21.00 val., iš 48-osios armijos štabo gauta šifruotė įvykdyti žvalgybą mūšiu (iki bataliono dydžio jėgoms), turint tikslą užimti aukštumą 235.0 ir paimti belaisvių. Puolimui vykstant sėkmingai – užimti aukštumą „Jaico“ („Kiaušinis“), o visai divizijai – pasiekti Neručio upės ribą ir joje įsitvirtinti.

Žvalgybą mūšiu vykdė 249 ŠP 2-asis batalionas. Kovo 3 d., 6.30 val., jis puolė 235.0 aukštumą. 12.00 val. 6-oji kuopa, vėliau ir didesnės bataliono jėgos, įsiveržė

⁸⁸ Rekognoskuotė (išžvalgymas) – regimasis priešas pozicijų ir vietovės išstudijavimas. Išžvalgoma rengiant kovos veiksmus, kariuomenės judėjimą ir išdėstymą, parenkant išdėstymo vietas, vadavietes ir kt. Vadas asmeniškai vykdo išžvalgybą patikslinti pagal žemėlapi priimamam ar priimtam operacijos (mūšio) vykdymo sprendimui ir kt., žr.: A. Smetona, Karybos žodynas, Vilnius, 1995, p. 100.

⁸⁹ Ten pat, l. 18.

⁹⁰ Ten pat; 16 LŠD vado plk. A. Urbšo ir štabo viršininko Rakovo 1944 m. spalio 24 d. pasirašyta trumpa charakteristika, SSSR Gynybos ministerijos archyvas, f. 1079, ap. 1, b. 1, l. 4.

⁹¹ 16 LŠD kovos veiksmai nuo 1943 m. kovo 1d. vientisai atsispindi kitame išrašė iš jos kovos veiksmų žurnalo, žr., LYA, f. 3377, ap. 58, b. 262, l. 19.

⁹² Ten pat, l. 19.

į rytines jos pašlaites, bet buvo vokiečių minosvaidžių ir kulkosvaidžių ugnies iš jų gynybos gilumos ir nuo aukštumos 235.0 sustabdytos. Puolimas vyko esant stipriai pūgai, dėl gilaus sniego jis buvo lėtas, dėl sviedinių stokos jį silpnai parėmė artilerija, sovietinė artilerija ir minosvaidžiai šaudė netaikliai. Puolantį 249 ŠP batalioną vokiečiai kontratakavo: iš Sandrovkos 40-ties „automatininkų“ grupė, iš Nikitovkos – taip pat grupė vokiečių „automatininkų“. Abi vokiečių atakos atmuštos. 16.00 val. batalionas atitrauktas į išeities pozicijas. Belaisvių ir jokių trofėjų nepaimta.

Kovo 3 d. nuostoliai – 120 žmonių⁹³.

Kovo 4 d. 48-iosios armijos vadas divizijų vadams įsakė savo puolimų ruožuose paimti į nelaisvę vokiečių „kontrolinių“ belaisvių. 16 LŠD jų paimti įsakyta bevardėse aukštumose į šiaurę nuo Nikitovkos. Žvalgyba vykdyta mažomis karių grupėmis. Keliose kryptyse nustatytos priešų ugnies pozicijos. Tačiau nė vieno belaisvio ir kitų trofėjų nepaimta.

Kovo 4 d. nuostoliai – 88 žmonės, daugiausiai žuvusiųjų nuo minosvaidžių ugnies⁹⁴.

Kovo 4 d. vakare 48-osios armijos vadas divizijai įsakė: kovo 5 d. iki 3.00 val. užimti išeities pozicijas puolimui. Kovo 5 d. naktį įsakyta keliais laikotarpiais vykdyti artilerijos parengimą, taip pat ir reaktyvinių minosvaidžių („Katiušų“) salvėmis, paimti belaisvių prieš puolimą „patikrinti“ priešų pajėgas, veikiančias priešais diviziją. Divizijos vadas įsakė visus artilerijos pabūklus išstumti šaudymui tiesiu taikymu, išeities pozicijose apsikasti ir gerai užsimaskuoti, papildyti šaudmenų, maisto, pašarų, degalų atsargas. Tai buvo nauji motyvai vadų įsakymuose. Šaulių atakos pradžia numatyta 8.30 val., tačiau įsakymo pulti visą dieną negauta.

Kovo 5 d. nuostoliai – 16 žmonių⁹⁵.

Kovo 5 d., 17.00 val., iš 48-osios armijos štabo gauta šifruotė iki kovo 6 d., 5.00 val., užimti išeities pozicijai puolimui. Artilerijos parengimą vykdyti 7.50 – 8.30 val. Artilerijos parengimui skiriama sviedinių – 0,25 kovinio komplekto, mūšiams priešų pozicijų gilumoje užimant Neručio upės ribą – 0, 1 kovinio komplekto (taigi sovietinės artilerijos ugnis ir toliau buvo menka).

48-osios armijos štabo įsakymu virš Verchniaja Sergejevka, Choroševskio, Preobraženskojės turėjo būti paskleista dūmų uždanga, o Choroševskis tuo pačiu laiku ir sudegintas (tačiau šios priemonės realiai nebuvo įvykdytos).

Kovo 6 d. divizijos ataka po artilerijos parengimo prasidėjo 8.30 val. Iki

⁹³ Ten pat, l. 20.

⁹⁴ Ten pat, l. 21.

⁹⁵ Ten pat, l. 22.

10.30 val. pulkai lėtai, patirdami didelių nuostolių, judėjo į priekį: 167 ŠP prie Nikitovkos pietinių pakraščių priartėjo per 100 m., 249 ŠP (visi 3 batalionai) – iki aukštumos 235.0 šiaurinių pašlaičių – per 100–150 m. nuo vokiečių priešakinių pozicijų. Tačiau dėl vokiečių ugnies abiejų pulkų puolimas tuo ir baigėsi, jų kariai sugulė. (156 ŠP buvo užėmęs išeities pozicijas puolimui Jasnyje Poliany.)

12.40 val. 167 ŠP „kovinę rikiuotę“, Ekonomičino kaimą, kairėje puolusių kaimynų pozicijas pradėjo bombarduoti 8 vokiečių lėktuvai, 249 ŠP pozicijas – 3 lėktuvai. Nuo 15.00 val. abiejų pulkų karius bombardavo 5 vokiečių bombonešiai, taip pat juos vokiečiai apšaudė minosvaidžiais iš Sandrovkos, Choroševskio rajonų.

16.30 val. į mūšį pajudėjo ir 156 ŠP, bet ir jis taip pat buvo sustabdytas vokiečių vokiečių kulkosvaidžių ir minosvaidžių ugnimi. Divizijos vado sprendimu temstant 156 ŠP patrauktas arčiau priekinės linijos, jam įsakyta naktine ataka iš pietų pusės pulti ir užimti Nikitovką. Ją pulti įsakyta ir 167 ŠP, 20.00 val. šis pulkas sustiprintas 156 ŠP 2-uoju batalionu.

Kovo 6 d. nuostoliai – 329 žmonės⁹⁶.

Kovo 7 d., 4.00 val., pradėtas naktinis Nikitovkos puolimas, jis taip pat nebuvo sėkmingas. 167 ir 249 ŠP neįstengė pajudėti į priekį, patyrė didelių nuostolių. 6.50 val. 156 ŠP įsakyta pasiruošti puolimui. Mokomasis batalionas įsakymo pulti laukė Jasnyje Poliany.

Iki 14.00 val. divizijos pajėgos buvo pergrupuojamos pakartotinam puolimui. Jį 16.00 val. pradėjo 156 ir 249 ŠP. Pergrupuojant jėgas, 167 ŠP perkeltas į kitą atakos ruožą, todėl puolimą pradėjo pusvalandžiu vėliau. Pulkai, pasiekę išvakarėse užimtą ruožą, toliau pajudėti neįstengė, buvo priversti sugulti.

Kovo 7 d. nuostoliai – 457 žmonės⁹⁷.

Kovo 8 d., 1.00 val., vėl pabandyta pulti, tačiau nesėkmingai. 6.00 val. 48-osios armijos vadas įsakė puolimą atidėti iki 12.00 val., papildyti šaudmenų atsargas, pergrupuoti pulkus.

12.00 val. pulkai užėmė pozicijas puolimui, jo tikslai buvo tie patys. Tačiau puolimas Briansko fronto kariuomenės vado įsakymu atidėtas iki 14.30 val. 14.30 val. visi 3 pulkai pradėjo puolimą.

Kap pažymėta divizijos kovos veiksmų žurnale, „visi pulkai ankstesniuose mūšiuose neteko daug karių, ir naujas puolimas nebuvo sėkmingas, pasislinkę į priekį 100 – 200 m., pulkai sugulė ir nesugebėjo toliau pulti dėl stiprios prieš

⁹⁶ Ten pat, l. 24.

⁹⁷ Ten pat, l. 25.

minosvaidžių, artilerijos, kulkosvaidžių ugnies⁹⁸. Divizijos vado įsakymu 19.00 val. 156 ŠP kairiajame sparne į mūšį mestas mokomasis batalionas. Jo kariai, nepasiekę Nikitovkos per 150–200 m., sugulė, toliau pulti neįstengė, patyrė didelių nuostolių.

Kovo 8 d. nuostoliai – 173 žmonės⁹⁹.

Įnirtingi mūšiai tęsėsi kovo 9 d. naktį, tačiau jie jokių rezultatų nedavė, divizijos 3 pulkų ir mokomojo bataliono karių puolimas baigėsi per 100–150 m. nuo Nikitovkos pakraščiu.

Kovo 9 d. nakties mūšių nuostoliai – 224 žmonės¹⁰⁰.

Kovo 9 d., 6.00 val., iš 48-osios armijos štabo atėjo įsakymas įsitvirtinti „pasiektose pozicijose“ ir pereiti į gynybą. 249 ŠP įsitvirtino įrengtuose atsparos punktuose aukštumoje 235.0; 167 ŠP – bevardės aukštumos vakarinėse pašlaitėse į šiaurę nuo Maslovkos upės; 156 ŠP – 500 m. į pietvakarius nuo Nikitovkos ir kitame įrengtame atsparos punkte, įrengtame aukštumoje 700.0 į šiaurės vakarus nuo N/aujojo/ Ekonomičino. Įrengtuose pasipriešinimo mazguose buvo po dvi – tris 45 mm patrankas, dvi 76 mm patrankas, du 8 mm minosvaidžius, tris 50 mm minosvaidžius, tris prieštankinius šautuvus, tris sunkiuosius kulkosvaidžius, 15 šaulių. Kiti divizijos kariai atitraukti papildymui: 249 ŠP – į Jegorjevką, 167 ŠP – į Ekonomičiną, 156 ŠP – į Naująjį Ekonomičiną. Kovo 9 d. dienos metu vykusiuose mūšiuose divizija nedalyvavo.

Kovo 9 d., 23.30 val., divizija (su jai priskirtais 1007–uoju lengvosios artilerijos pulku, 479–uoju minosvaidžių pulku) gavo kovinę užduotį pralaužti vokiečių gynybą Nikitovkos ruože ir užimti Neručio upės vakarinį krantą tarp Pozdnejevo–2 ir Jasnaja Poliana ir iki kovo 10 d. pabaigos užimti Bogorodickojės – Borisoglebskojės ruožą, toliau pulti Chliupino – Aleksandrovkos kryptimi.

Kovo 10 d., 7.00 val., divizija išvesta į pozicijas puolimui. Tačiau aukštesniosios karinės vadovybės planai keitėsi. 48-osios armijos vadas puolimą atidėjo iki 14.45 val., o Briansko fronto kariuomenės vadas – iki ypatingo nurodymo. Visą dieną divizija išbuvo یشهities pozicijose pasiruošusi puolimui. Nuo 13.30 val. vokiečiai metodiškai artilerijos pabūklais ir minosvaidžiais iš Choroševskio ir Nikitovkos rajonų apšaudė Ekonomičino stotį ir Jasnaja Polianą. 21.00 val. 50 proc. divizijos karių atitraukta sušilimui.

⁹⁸ Ten pat, l. 25–26.

⁹⁹ Ten pat, l. 26.

¹⁰⁰ 16 LŠD kovos veiksmų aprašymas nuo 1943 m. kovo 1 d. iki kovo 15 d.: 1943 m. kovo 20 d. užrašė iš dokumentų ir kovos veiksmų žurnalo kap. Ceplinskis, ten pat, ap. 6, b. 180, l. 26.

Kovo 10 d. nuostoliai – 31 žmogus¹⁰¹.

Kovo 11 d. divizijai vykdė 48-osios armijos vado įsakymą smulkiais grupėmis naikinti priešo ugnies taškus. Priešas buvo aktyvus, šaudė iš minosvaidžių ir kulkosvaidžių.

Kovo 11 d. nuostoliai – 15 žmonių¹⁰².

Kovo 12 d. divizija kovos veiksmuose nedalyvavo. Kariai iš eilės vesti sušilti, džiovino aprangą, papildė šaudmenų atsargas, gabenoma maistą ir pašarus.

Kovo 12 d. nuostoliai – 45 žmonės¹⁰³.

Kovo 13 d. 48-osios armijos vadas divizijai įsakė persigrupuoti: susitelkti Aleksejevkoje ir užimti pozicijas gynybai, įrengti pasipriešinimo mazgus, iškasti tranšėjas. 167 ŠP įsakyta savo užimamą ruožą perduoti 249 ŠP ir kovo 14 d. naktį persikelti į Aleksejevką, čia užimti žiedinę gynybą; 249 ŠP – be savo gynybos ruožo perimti gynybos ruožą iš 167 ŠP ir organizuoti naują pasipriešinimo mazgą aukštumoje prie Maslovkos upės apie 600 m. nuo Nikitovkos; organizuoti Jegorovkos žiedinę gynybą. 156 ŠP įsakyta pasilikti savo gynybos ruožą, kartu įsakyta kasti tranšėjas apeinant Nikitovką iš pietų pusės, išeiti 300 m. į žemumą ir į pietvakarius nuo Nikitovkos įrengti pasipriešinimo mazgą. Kitą pasipriešinimo mazgą įrengti 500 m. nuo Nikitovkos pietinio pakraščio. Trečią pasipriešinimo mazgą įrengti aukštumoje 400 m. į šiaurės vakarus nuo Senojo Ekonomičino. Senojo ir Naujojo Ekonomičino kaimuose organizuoti žiedinę gynybą¹⁰⁴.

Kairėje nuo 16 LŠD žemumoje į šiaurę nuo Pesočnaja tokias pat tranšėjas kasė ir įrenginėjo pasipriešinimo mazgus 6 gvardijos ŠD.

16 LŠD pulkams įsakyta „varginti“ priešą jį apšaudant. 224 AP turėjo apšaudyti Goliaticką Pozdnejevą, 249 ir 156 ŠP – Nikitovką ir aukštumoje 235.0 įsitvirtinusius vokiečius. Pulakai užėmė naujas dislokacijos vietas, stiprino gynybos linijas, kasė sniego pylimus, tranšėjas, susisiekimo apkasus.

Kovo 14 d. naktį vokiečiai buvo visiškai „ramūs“, dieną periodiškai šaudė iš ankstesnių krypčių.

Kovo 13d. nuostoliai – 28, kovo 14 d.–19 žmonių¹⁰⁵.

Kovo 15 d. vokiečiai divizijos karių apšaudė iš šautuvų ir kulkosvaidžių, jų artilerija apšaudė Jegorjevą, aviacija įvykdė 6 antskrydžius puldama

¹⁰¹ Ten pat, l. 27.

¹⁰² Ten pat.

¹⁰³ Ten pat.

¹⁰⁴ Ten pat l. 28.

¹⁰⁵ Ten pat.

Aleksejevką, Jegorjevką, Ekonomičiną, 17.15 val. vokiečių lėktuvas FV numetė 4 bombas ant Jasnyje Poliany.

Kovo 15 d. nuostoliai – 63 žmonės (11 žuvo, 46 sužeisti, 6 prapuolė be žinios)¹⁰⁶.

Kovo 15 d. vakare divizija (kartu su priskirtomis dalimis – 1007 lengvuoju AP, 479 MP) gavo 48-osios armijos vado užduotį pralaužti vokiečių gynybą Nikitovkos – Pesočnajos ruože. Divizijai įsakyta būti pasiruošusiai puolimui kovo 16 d., 18.00 val. Dieną vykdytas vietovės rekogniskavimas. Vokiečiai apšaudė divizijos pozicijas.

Vėliau duotas įsakymas kovo 17 d. naktį išdėstyti pabūklus šaudymui tiesiu taikymu, iki 5.00 val. užimti išėities pozicijas puolimui per 400 m. nuo vokiečių priešakinės gynybos linijos. Puolimą numatyta pradėti 8.00 val., jame dalyvavo visi 3 šaulių pulkai.

156 ŠP puldamas iš pat pradžių patyrė didelių nuostolių, neteko sunkiojo kulkosvaidžio. Kovos veiksmų aprašyme pažymėta esą 6.00 val. jau buvo visiškai šviesu, kariai neturėjo maskuojamų chalutų, vokiečių buvo pastebėti vos pradėję ataką. Pulkas vokiečių sustabdytas prie jų gynybinio sniego pylimo Nikitovkos pietiniame pakraštyje. 249 ŠP pasiekė žemumą, buvusią į rytus nuo Nikitovkos centrinės dalies, bet joje vokiečių sustabdytas šautuvų ir kulkosvaidžių ugnimi iš šiaurinės ir centrinės Nikitovkos dalių. 167 ŠP puolė antrajame puolimo ešelone Jasnyje Poliany – Nataljino rajone.

¹⁰⁶ Ten pat, l. 29.

16 LŠD mūšiuose prie Aleksejevkos, 1943 m. žiema.

Vokiečiai įnirtingai priešinosi, apšaudydami puolančią diviziją kulkosvaidžiais ir minosvaidžiais iš Sandrovkos, Nikitovkos, artilerijos ugnimi – iš Preobraženskajos.

Puolančių pulkų kariai sugulė ir bandė apsikasti. Tolesnis puolimas numatytas 12.00 val., vėliau atidėtas iki 14.00 val., dar vėliau – neribotam laikui. Divizijos vadas iššauktas į 48-osios armijos štabą.

Kovo 17 d. vakare, 22.00 val., 249 ir 156 ŠP buvo įsakyta tęsti puolimą, 167 ŠP užimti gynybą Naujojo ir Senojo Ekonomičio rajone, kaip rezervui būti pasiruošusiam tęsti kitų dviejų divizijos pulkų sėkmingą puolimą.

Kovo 18 d. divizijos puolimas buvo nesėkmingas. Dėl didelių nuostolių šaulių padaliniuose divizijos vadas pulkų vadams įsakė iki 12.00 val. papildyti kulkosvaidininkų ir šaulių kuopas kariais iš aptarnaujančių padalinių po 150–200 žmonių.

12.00 val. divizijai įsakyta užimame ruože pereiti į „atkaklią gynybą“ vienu pulku, kitus 2 pulkus išvesti į Aleksejevkos, Jasnaja Poliana, Nataljino rajoną.

Kovo 18 d. nuostoliai – 50 karių nukauti, 75 sužeisti¹⁰⁷.

Kovo 19 d., 2.00 val., divizijai įsakyta užimti gynybą Jegorjevkos – Senojo ir Naujojo Ekonomičio – Aleksejevkos ruože. Naktį vykdytas pulkų perdislokavimas, pradėta ruošti gynybai. Kovos veiksmų nebuvo. Vokiečiai vedė kontrolinę periodinę ugnį.

Kovo 20 d. toliau buvo rengiamasi gynybiniais veiksmais. Vokiečiai

¹⁰⁷ Ten pat, l. 32.

naktį apšaudė Naująjį ir Senąjį Ekonomičiną.

Kovo 21 d. naktį divizijos pulkai pradėti išvedinėti į 48-osios armijos antrąjį ešeloną.

Kitą, kovo 22 d. naktį, 16 LŠD galutinai pakeitė Raudonosios armijos 399 šaulių divizijos dalys. Kovo 21 d., 23.30 val., divizijos vadas gen. mjr. F. Žemaitis, vykdydamas 48-osios armijos vado įsakymą, atidavė paskutinįjį įsakymą (Nr. 22) divizijai, pagal kurį ji buvo pervesta į 48-osios armijos antrąjį ešeloną ir sutelkta Kubanės, Zalipajevkos, Fedorovkos rajone, kur turėjo įsitvirtinti ir būti pasiruošusi „smogti kontrsmūgi“ Aleksejevkos, Verchniaja Sergejevkos, Kubanės, Petrovkos, Krasnaja Slobodos kryptimi¹⁰⁸.

Taip baigėsi 16 LŠD 1943 m. žiemos mūšiai Oriolo srityje prie Aleksejevkos kaimo. Jie buvo beviltiška nesėkmingi, jų rezultatai skaudūs ir tragiški daugeliu aspektų. Divizija neįvykdė nė vienos jai aukštesniosios karinės vadovybės keltos kovinės užduoties, puldami jos kariai nepasistūmėjo nė žingsnio į priekį, nepaėmė nė vieno vokiečių belaisvio ir kt.¹⁰⁹

Be abejo, skaudžiausi patirti nuostoliai buvo žmonių netektys – žuvę, sužeisti (tapę invalidais), dėl kitų priežasčių išėję iš rikiuotės kariai. Apibendrinamieji divizijos karių nuostoliai ilgakai skaičiuoti, todėl archyvuose šaltiniuose jie šiek tiek įvairuoja. 16 LŠD vado pavaduotojo gen. mjr. V. Karvelio netrukus po 1943 m. žiemos mūšių (tikslī data nenurodyta) pasirašytoje suvestinėje per 1943 m. vasario 20 d. – kovo 24 d. laikotarpį pateikiami tokie skaičiai:

Eil. Nr.	Nuostolių rūšis	Vyresnieji vadai	Jaunesnieji vadai	Eiliniai	Iš viso
1.	Nukauti, mirę nuo žaizdų kariai	83	283	803	1169
2.	Sužeisti, kontūzinti, apdegę ir pan.	283	850	2142	3275
3.	Susirgę	1	10	40	51
4.	Apšalę	2	7	57	66
5.	Tikslinama buvimo vieta	6	44	255	305
	Iš viso nuostolių	374	1194	3296	4864

Šaltinis: LYA, f. 1771, ap. 6, b. 42, l. 3.

¹⁰⁸ Ten pat, l. 32.

¹⁰⁹ Rusų istorikas N. Kirsanovas, atskleisdamas sovietinių tautų nacionalinių junginių kovos kelią Didžiojo Tėvynės karo frontuose, išvelgė bene didžiausius 16 LŠD kovinius nuopelnus prie Aleksejevkos (tiesa, neaišku, kokiais šaltiniais remdamasis). Jis rašė, kad iki 1943 m. vasario 24 d. divizijos 156 ŠP užėmė vyraujančią aukštumą prie Nagorno, 167 ŠP du kartus užėmė šio kaimo pakraščius, bet buvo priverstas pasitraukti. Jis pažymi, kad prieš gynybą pavyko sugriauti tik iš dalies, prieš nuostolius buvo nedideli: išblaškytas ir sunaikintas maždaug būrys vokiečių pėstininkų, Nagorne sunaikinta vokiečių gurguolė, Choroševskyje nuslopinta kulkosvaidžio, minosvaidžių baterijos ir pavienio pabūklo ugnis, žr.: H. A. Кирсанов, В боевом строю народов – братьев, с. 185.

16 LŠD trumpojoje charakteristikoje nurodomi tokie mūšių per 1943 m. vasario 20 d. – kovo 20 d. laikotarpį nuostoliai: nukauti – 1328, sužeisti – 3275, dingę be žinios – 159, susirgę, apšalę – 122 kariai, iš viso – 4884 žmonės.

Be abejo, mūšiuose labiausiai nukentėjo šaulių (pėstininkų) pulkai. Yra liudijimų, kad po mūšių prie Aleksejevkos kai kuriose šaulių kuopose buvo likę vos po 12–15 karių.

Vėlesniuose sovietiniuose šaltiniuose divizijos žmonių nuostoliai nurodyti dar didesni. Nuostolių skaičiaus padidėjimas gali būti susijęs su sunkiai sužeistų karių mirtimi. Lietuvos KP(b) CK karinio skyriaus 1943 m. pabaigos duomenimis, divizijos 1943 m. vasario 21d. – kovo 24 d. nuostoliai siekė 5218 žmonių, iš jų 4064 buvo Lietuvos piliečiai, 1154 – „kitų tautybių“, t. y. ne Lietuvos SSR piliečiai¹¹⁰.

Fotodokumentai sovietinės propogandos tarnyboje sovietmečių išleistame foto–albume „Kovų keliais“ pateikti kaip epizodai iš divizijos mūšių prie Aleksejevkos laikotarpio. Kairėje sniegu prausiasi 16 LŠD kariai, dešinėje, sušalusių, paimtų į nelaisvę vokiečių grupelė. Iš tikrųjų per visą mėnesį trukusius mūšius prie Aleksejevkos 16 LŠD nepaėmė į nelaisvę nė vieno vokiečio.

Nuo 1943 m. vasario 20 d. iki metų pabaigos lietuviškojoje divizijoje žuvo 3422 kariai, iš jų 881 lietuvis, 772 žydai, 1618 rusų, 151 kitų tautybių karys¹¹¹.

¹¹⁰ Lietuvos KP(b) CK Karinio skyriaus vedėjo Jakovlevo pažyma (be datos) apie 16 LŠD sudėtį 1943 m. vasario 20 – lapkričio 11 d, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 809, l. 9.

¹¹¹ Lietuvos KP(b) CK Karinio skyriaus vedėjo P. Jakovlevo pažyma apie 16 LŠD žuvusius karius nuo 1943 m. vasario 20 d. iki 1943 m. gruodžio 31 d. laikotarpį, ten pat, f. 1771, ap. 7, b.312, l. 2.

LŠD oficialiuose dokumentuose nurodomi ir kiti patirti materialiniai, gin-
kluotės nuostoliai. Jos trumpojoje charakteristikoje nurodoma, kad mūšiuose prie
Aleksejevkos netekta iš viso 498 arklų: iš jų 147 užmušti, 72 krito, 47 sužeisti,
220 susirgo, 7 dingo be žinios.

Divizija neteko 2160 šautuvų, 118 rankinių kulkosvaidžių, 44 sunkių kul-
kosvaidžių, 381 kulkosvaidžių pistoletų (PPŠ), 35 – 50 mm kalibro minosvai-
džių, 7 – 82 mm kalibro minosvaidžių, 12 pistoletų TT, 50 binoklių ir kt.¹¹²

16 LŠD katastrofos prie Aleksejevkos priežasčių ir kaltininkų aiškinimasis

Lietuviškosios divizijos nesėkmė mūšiuose prie Aleksejevkos buvo tikra
karinė katastrofa ir tragedija jos kariams, didelis smūgis ji buvo ir sovietinės Lie-
tuvos vadovybei Maskvoje. Dėl patirtų didžiulių nuostolių lietuviškasis junginys
kariniu požiūriu tapo neveiksmingas, iš esmės išvestas iš rikiuotės, o papildyti
jį „lietuviškais kadrais“ rezervų beveik nebuvo. Taigi žlugo sovietinės Lietuvos
vadovybės atkaklių pastangų ir ilgo, sunkaus darbo rezultatai jį formuojant, poli-
tinės ambicijos turėti „Didžiojo Tėvynės karo frontuose“ nacionalinį junginį,
kuris būtų ne politinis, propagandinis įrankis, o tikra, reali karinė jėga, garbingai
reprezentavusi lietuvių tautą tarp kitų sovietinių tautų nacionalinių formuočių,
planai jį plėsti ir stiprinti. Dar vykstant divizijos agonijai prie Aleksejevkos J.
Macijauskas 1943 m. kovo 4 d. A. Sniečkui rašė, kad jam labai nemalonu rašyti
laišką, kuriame negali nieko gero pranešti, o tik blogas naujienas¹¹³. J. Paleckis
vėliau rašė, kad divizijos nuostoliai buvo tokie dideli, kad vietoj pulkų liko tik
jų likučiai, papildyti kariais iš užnugario dalinių. „Didžiuliu moraliniu smūgiu“
jis vadino tai, kaip sovietinė karinė (Briansko fronto ir kt.) vadovybė vertino
divizijos veiksmus¹¹⁴. 1943 m. balandžio 16 d. įvyko Lietuvos KP(b) CK biuro
posėdis, jame buvo išklaustas divizijos vado gen. mjr. F. Žemaičio ir J. Maci-
jausko informacinis pranešimas apie divizijos mūšius. Posėdžio protokole nie-
ko nepasakyta apie šio pranešimo turinį, tik pažymėta, kad jis „priimtas žiniai“.
Sovietiniams Lietuvos vadovams atsirado naujų didžiulių problemų ir rūpesčių:
Biuras apsvarstė politinio masinio darbo priemones su sužeistais kovotojais ir

¹¹² 16 LŠD trumpoji charakteristika, SSSR Gynybos ministerijos archyvas, f. 1079, ap. 1, b. 1, l. 4–5.

¹¹³ J. Macijausko 1943 m. kovo 4 d. laiškas A. Sniečkui, ten pat, ap. 6, b. 46, l. 130.

¹¹⁴ J. Paleckio 1943 m. rašyto rašto juodraštis, ten pat, f. 17541, ap. 1, b. 13, l. 268–269.

vadais, įpareigojo Lietuvos SSR LKT sudaryti komisiją, kuri rūpintųsi sužeistųjų (tapusių invalidais) įdarbinimu ir visa jų socialine globa¹¹⁵. Kalbant apibendrinimai, sovietiniams Lietuvos vadovams Maskvoje iškilo rūpestis išsaugoti diviziją, kaip nacionalinį (lietuvišką) junginį.

Nuoskaudą dėl lietuviškos divizijos katastrofiškos nesėkmės, nors ir netiesiogiai, gilino palyginti sėkminga ir garbinga suformuotų latvių ir estų junginių kovinė veikla karo frontuose¹¹⁶.

Nesėkmingi divizijos mūšiai prie Aleksejevkos, turėję įtakos puolamosios operacijos sužlugdymui, buvo nemaloni nesėkmė ir 48-osios armijos Briansko fronto kariuomenės vadovybei. Todėl jau mūšių metu prasidėjo divizijos karinio pasirengimo priežasčių ir jos nesėkmių kaltininkų aiškinimasis, kas kaltas dėl beviltiškai stringančio (galiausiai visai sužlugusio) puolimo, didžiulių patirtų nuostolių.

Oficialiuose divizijos dokumentuose (kovos veiksmų žurnale, raportuose ir kt.), rašytuose divizijos karininkų ir atspindėjusių jų požiūrį, nurodomos tokios mūšių prie Aleksejevkos išvados ir nesėkmių priežastys: 1) divizija padarė vokiečiams daug nuostolių (tikrųjų jie buvo abejotini – R.Z.), priešas buvo priverstas pritraukti stiprius rezervus ir panaudoti aviaciją; 2) divizija stojo į mūšį tiesiai iš maršo atsilikus techninėms ir aprūpinimo dalims, o priešo jėgos buvo neįvertintos, vokiečiai turėjo gerai parengtą gynybos sistemą, sumaniai manevravo savo rezervais; 3) divizijos puolimą silpnai rėmė artilerija, buvo mažai tankų, nebuvo aviacijos ir zenitinės artilerijos ir jų paramos, nebuvo normalaus aprūpinimo maistu ir pašarais, ypač pirmosiomis dienomis, kai visai divizijai teko badauti, o ir vėliau padėtis nedaug pasikeitė; 4) sunkios ir nepalankios gamtinės, klimatinės sąlygos: stiprūs šalčiai, gilus sniegas, pūgos, visiškai atvira, gerai priešui matoma ir patogi gynybai vietovė; 5) kaimyninės divizijos (143 ŠD ir 6 gvardijos ŠD) buvo negausios, neaktyvios, išsekintos mūšių, jų parama buvo mažai veiksminga ir efektyvi; 6) pačios divizijos mūšių metu išryškėjusios klaidos ir trūkumai: priešas pultas pernelyg tirštomis (tankiomis) gretomis, nemokėjimas greitai apsikasti ir blogas maskavimasis, neturėjimas maskuojamųjų chalutų; divizijos karių nepakankamas mokėjimas panaudoti pėstininkų ginklus, toli nuo priešo gynybos

¹¹⁵ Išrašas iš Lietuvos KP(b) CK biuro 1943 m. balandžio 16 d. posėdžio protokolo, ten pat, f. 1771, ap. 190, b. 2, l. 57.

¹¹⁶ 201-oji latviškoji ŠD buvo pirmasis Raudonosios armijos nacionalinis junginys, jis savo kovos kelią pradėjo 1941 m. gruodžio 20 d., pasižymėjo puolamuosiuose mūšiuose prie Maskvos Naro–Fominsko rajone, apsupant ir likviduojant vokiečių Demjansko grupuotę ir kitur. 1942 m. pabaigpje už kovinius nuopelnus ji pavadinta 43 gvardijos ŠD. Estų 8-asis korpusas (7 ir 249 ŠD) buvo pats didžiausias Raudonosios armijos nacionalinis junginys, jis kovas pradėjo 1942 m. gruodį Kalinino fronte, sėkmingai dalyvavo likviduojant apsuptą vokiečių grupuotę Velikije Lukų apylinkėse.

linijos užimamos išėitios pozicijos puolimui, lėtas puolimo tempas, baimė eiti į durtuvų kautynes, blogas sąveikavimas su artilerija, šaulių (pėstininkų) pasyvumas (nejudėjimas į priekį) artilerijos parengimo metu ir kt.¹¹⁷

Šiuose teiginiuose, išreiškiančiuose daugiausia pačios divizijos vadovybės požiūrį, yra nemažai tiesos apie divizijos nesėkmių prie Aleksejevkos priežastis, jos plačiai aptartos ir aprašytos sovietinių autorių ir divizijos veteranų atsiminimuose. (Kaip minėta, šiuo požiūriu vertingi Atgimimo spaudoje pasirodę divizijos veteranų atsiminimų fragmentai, divizijos veiksmų komentarai ir kt.¹¹⁸.)

Koks buvo Raudonosios armijos aukštesniosios vadovybės požiūris į 16 LŠD kovinius veiksmus ir jos nesėkmių priežastis prie Aleksejevkos? Iš karto tenka pažymėti, kad jis smarkiai skyrėsi nuo pačios divizijos vadovybės, iki šiol kai kurių jos veteranų propaguojamų teiginių.

Jau minėtame 48-osios armijos Karo Tarybos 1943 m. vasario 25 d. nutarime „Dėl priemonių stiprinant 16-osios Lietuviškosios šaulių divizijos kovingumą ir discipliną“, skelbusiame jos nepasirengimą mūšiams, buvo tvirtinama, kad 16 LŠD per dvi mūšių dienas parodė labai žemą kovingumą ir discipliną. Buvo pažymima, kad, nepaisant ilgo buvimo užnugaryje ir turėtų galimybių organizuoti karių apmokymą, divizija nemokėjo organizuoti pėstininkų kovinės rikiuotės, dėl ko patyrė nepateisinamų nuostolių, patirti nuostoliai turėjo įtakos karių moralei būsenai. Esą divizijos 167 ŠP du kartus be įsakymo paliko užimamas pozicijas, svarbiausia, savavališkai paliko užimtą Nagorną. Dėl blogos maskuotės ir nemokėjimo panaudoti šautuvų, kulkosvaidžių, prieštankinių šautuvų divizija pačią pirmąją susitelkimo mūšiui dieną patyrė žymių nuostolių (žuvo apie 400 žmonių). Dėl blogos disciplinos pulkuose buvo mūšio lauko palikimo atvejų (sužeistųjų palydėjimo į užnugarį ir kitais pretekstais). Keliai į dalis priešakinėse pozicijose buvo valomi blogai, tai ir stabdė šaudmenų ir maisto tiekimą į priešakines pozicijas ir labai apsunkino normalų sužeistųjų evakavimą. Priešo aviacijos smūgiai į gurguolių susitelkimo vietas, sanitarijos įstaigas pakenkė visos divizijos kovinei moralei, galėjo sukelti paniką, kuri galėjo apimti ir priešakines pozicijas. Divizijos užnugaris buvo išsibarstęs, maisto produktai atsiliko, medicinos sanitarijos batalionas neatvyko, haubicų artilerija, šaudmenys atsiliko, jų artilerijos padalinuose buvo neleistinai mažai. Priemonių įvesti griežtą tvarką nebuvo imtasi, niekas dėl pasipiktinimą keliančių dalykų nebuvo nubaustas, o tai

¹¹⁷ Išrašas iš 16 LŠD kovos veiksmų žurnalo, ten pat, b. 262, l.33–34; ap. 6, b. 180, l. 20 ir kt.

¹¹⁸ Žr.: A. Martnionis, Pakirsti ažuolai Aleksejevkoje, Tiesa, 1989, Nr. 14121; K. Varašinskas, dimisijos gen. mjr. Pr. Petronis, Pirmosios lietuviškosios divizijos kautynės, Gimtasis kraštas, 1988 balandžio 28 – gegužės 5 d. ir kt.

sudarė sąlygas reikštis dar didesniam vadų ir politinių darbuotojų neatsakingumui, politinis darbas divizijoje buvo dirbamas netinkamai.

Savo vasario 25 d. priimtame dokumente 48-osios armijos Karo taryba nutarė 16 LŠD vadą, gen. mjr. F. Žemaitį įspėti, kad jis ne visiškai atitinka užimamas pareigas, divizijos užnugario viršininką plk. Gudelį, kaip praradusį kontrolę užnugario daliniams ir už divizijos neaprupinimą maistu ir šaudmenimis, pašalinti iš pareigų ir atiduoti teismui, divizijos vado pavaduotojui, brigados komisarui J. Macijauskui (dokumente jo pavardė rašoma – Maciejevkas) už blogai organizuotą politinį darbą paskelbti įspėjimą. 48-osios armijos prokurorui ir Ypatingojo skyriaus viršininkui nedelsiant išvykti į diviziją iširti aplinkybių, kodėl buvo paliktas Nagornas, kaltus atiduoti teismui. Armijos štabo viršininkui nedelsiant į divizijos susitelkimo ruožą nusiųsti užtvėriamąjį būrį Nr. 1., kad būtų sulaukomi savavališkai paliekantys mūšio lauką ir šaudomi bėgantys iš jo.

Divizijos vadui ir jo pavaduotojui J. Macijauskui įsakyta per 3 dienas divizijos dalyse įvesti griežtą tvarką (surinkti, arčiau priešakinių pozicijų pritraukti užnugario dalis, išmėtytus šaudmenis ir kt.), sustiprinti discipliną, organizuoti divizijos kovingumą stiprinantį politinį darbą.

Už visų priemonių stiprinant divizijos kovingumą ir discipliną joje realizavimą atsakingais buvo paskirti 48-osios armijos vado gen. lttn. P. Romanenkos pavaduotojai plk. /K./ Kolganovas ir plk. Jakovlevas.

Šis nutarimas turėjo būti paskelbtas divizijos karininkams ir viršininkams iki batalionų vadų imtinai¹¹⁹.

Ant dokumento užrašyta Briansko fronto kariuomenės vado gen. lttn. M. Reiterio ir gen. mjr. I. Susaikovo rezoliucija: „Jeigu Žemaitis divizijoje neįves tvarkos, teks jį pakeisti“.

Reikia pažymėti, kad 48-osios armijos vadovybės dokumente buvo nemažai teisingos kritikos, teiginių ir priekaištų apie nepakankamą divizijos karinį pasirengimą, tai buvo priversti pripažinti ir divizijai vadovaujantys asmenys. Antai J. Macijauskas minėtame 1943 m. kovo 4 d. laiške A. Sniečkui rašė apie tai, kad tenka pripažinti, jog „iš mūsų pusės“ buvo daug didelių trūkumų: visų pirma pasirodė, kad divizija buvo nepakankamai paruošta pagal naujausią Raudonosios armijos karo statutą, ji puolė pernelyg tankiomis, tirštomis karių gretomis, dėl ko turėjo didelių nuostolių, kariai atsilikdavo nuo tankų, apšaudomi iš minosvaidžių, užuot veržėsi pirmyn, suguldavo, šauliai nemokėjo šaudyti į priešą aviaciją, šlubavo dis-

¹¹⁹ Ten pat, b. 808, l. 7–8.

ciplina, vadai ne viską padarydavo, kad būtų įvykdyti kovos įsakymai ir kt.¹²⁰

Kita vertus, 48-osios armijos vadovybės dokumente buvo realios tiesos neatikusių, melagingų ar net šmeižikiškų 16 LŠD karių atžvilgiu teiginių: Nagorno divizijos kariai nebuvo užėmę ir iš jo savavališkai nepasitraukę; dėl kai kurių nesėkmės aplinkybių kaltę turėjo prisiimti ir pati 48-osios armijos vadovybė.

Dar nepasibaigus mūšiams prie Aleksejevkos, 1943 m. kovo 10 d., 16 LŠD vadas gen. mjr. F. Žemaitis, matyt, nujausdamas virš jo galvos pakibusią grėsmę, parašė raportą 48-osios armijos vadui gen. ltn. P. Romanenkai. F. Žemaitis prašė tarpininkauti, kad jo raportas patektų SSSR Vyriausiajam karinių pajėgų vadui Stalinui, reikalavo paskirti komisiją, kuri ištirtų jam patikėtos divizijos „didžiulių negarbingų nuostolių per tokį trumpą laiką“ priežastis.

Savo raporte jis rašė, kad nuo 1943 m. vasario 20 d. iki kovo 9 d. divizija neteko per 4 tūkst. žmonių, jo žodžiais, tai sudarė maždaug pusę į frontą atvykusios divizijos. F. Žemaitis konstatavo, kad, patyrusi tiek nuostolių, divizija tapo nekovinga, ji galėsianti dalyvauti Tėvynės kare tik papildyta vadais ir kariais. Į diviziją esą buvo surinkti „geriausi“ lietuvių tautos atstovai ir „visas Tarybų Lietuvos partinis ir tarybinis aktyvas“. Jis pažymėjo, kad divizija buvo pasiūsta į Briansko frontą visiškai sukomplektuota, aprūpinta visais reikalingais ištekliais. Tačiau atvykusi į Briansko frontą, divizija sunaudojo visas atsargas ir iki šiol aprūpinama visiškai nereguliariai. Dar neturėjusi kovos patyrimo divizija esą gavo „nepaprastai didelę ir atsakingą užduotį, kurios įvykdyti neįstengė“. Jo nuomone, nesėkmės priežastis buvo ne tik kovinio parengimo trūkumai – svarbiausia, nebuvo priemonių užduočiai įvykdyti. Į pirmąjį mūšį divizija buvo mesta alkana, pavargusi, turėjo labai mažai šaudmenų, beveik nebuvo jokios sustiprinimo priemonių paramos. F. Žemaitis pabrėžė, kad divizija „pirmuosius didžiulius nuostolius patyrė dar nepriartėjusi prie priešo: užėmusi išeities pozicijas puolimui dvi dienas jos kariai praleido atviroje vietoje, apšaudomi priešo minosvaidžių, artilerijos, aviacijos“. F. Žemaitis primygtinai prašė ateityje divizijai teikti organizuotą pagalbą sustiprinimo priemonėmis.

F. Žemaitis drąsiai kritikavo 48-osios armijos vadovybę: „Jūsų žmonių, Štabo ir Vadovybės pagalba kol kas nedavė divizijai jokios naudos, priešingai, trikdė man patikėtos divizijos vadovybę. Jūsų pavaduotojo pulkininko Kolganovo nesibaigiantys „matai“ ir priekaištai mažina mūsų darbingumą. Vienas faktas tiesiog demoralizavo divizijos štabo darbuotojus. Pakeliui į štabą pulkininkas Kolganovas gavo visai netikrus ir neteisingus duomenis, neva lietuvių batalionas bėga iš fronto.

¹²⁰ J. Macijausko 1943 m. kovo 4 d. laiškas A. Sniečkui, ten pat, f. 1771, ap. 6, b. 46, l. 130–134.

Atėjęs į mano štabą draugas Kolganovas niekam nepasakęs nė žodžio iškvietė telefonu 6-osios gvardijos divizijos vadą ir garsiai, kad girdėtų visas štabas, liepė jam tuoj pat iš dviejų sunkiųjų kulkosvaidžių apšaudyti kaimyninį lietuvių batalioną. Šis ir kiti panašūs faktai demoralizavo mano štabo ir dalių vadovybę.“ F. Žemaitis prašė „peržiūrėti“ armijos štabo vadovavimo divizijai būdus.

Toliau F. Žemaitis pripažino, kad divizijos pastangos pralaužti priešo gynybą buvo bevaisės, ji patyrė didžiulių nuostolių. Tačiau, jo manymu, 48-osios armijos Karo tarybos narys gen. mjr. Istominas visos armijos dalių vadų susirinkime, pavadino diviziją persišovėlių divizija „be jokio pagrindo, neturėdamas jokių faktų“. F. Žemaitis tvirtino, kad oficialiai iki šiol nustatyta ne daugiau kaip 10 persišovimų atvejų, tai esą neduoda pagrindo visą diviziją vadinti persišovėliais.

F. Žemaitis savo raporte nesutiko ir su Briansko fronto kariuomenės Karo Tarybos pareiškimo vertinimu, kuriame skelbta, kad divizija suteršė savo vardą /Didžiojo/ Tėvynės karo frontuose. Ši išvada, jo nuomone, padaryta remiantis faktu, kad divizija neįvykdė jai iškeltų uždavinių.

F. Žemaitis rašė: „Manau, kad taip vadinti diviziją yra visiškai neteisinga, skubota, nepelnyta. Kariai ir vadai nekalti, kad neįvykdė skirtos užduoties. Jie vyriškai bandė ją įvykdyti, daugelis žuvo prie vokiečių įtvirtinimų arba visam gyvenimui liko invalidai. Nebuvo nė vieno atvejo, kad divizijos dalis ar padalinys atsisakytų pulti priešą. Nė karto jokia dalis ar karių, vadų grupė savavališkai nepasitraukė atgal, niekas, net ir nedidelė karių ar vadų grupelė, neperbėgo į priešų pusę.“

F. Žemaitis primygtinai prašė pranešti apie jo raportą Stalinui, suteikti galimybę divizijai „normalioje aplinkoje įrodyti savo ištikimybę socialistinei Tėvynei, su dideliu ryžtu dalyvauti triuškinant vokiečių fašistus – lietuvių tautos amžinuos priešus“¹²¹.

48-osios armijos vadovybė F. Žemaičio raportą pasiuntė Briansko fronto vadui, kuris, kaip ir F. Žemaitis, prašė sudaryti tyrimo komisiją. Kartu su F. Žemaičio raportu Briansko fronto vadas gavo ir 48-osios armijos vadovybės ilgą raportą 16 LŠD kovinės veiklos klausimais.

Jame pažymima, kad 16 LŠD, būdama „giliame užnugaryje“, buvo visiškai sukomplektuota žmonėmis, ginkluote, arkliais ir autotransportu. Į 48-ąją armiją ji įsijungė 1943 m. vasario 16 d., į susitelkimo rajoną atvyko vasario 19 d. Divizija atvyko labai neorganizuotai, jos kolona išsitiesė, rinkosi keletą dienų, haubicų artilerija atvyko tik kovo pradžioje, divizija iš užnugario atvyko be maisto, pašarų, degalų ir šaudmenų atsargų. Divizijos kariai neturėjo su savimi netgi jiems

¹²¹ Gen. mjr. F. Žemaičio 1943 m. balandžio 27 d. raportas gen. mjr. Sviridovui, ten pat, f. 3377, ap. 58, b. 808, l. 15–16.

priklausiusio davinio parai.

Per 1943 m. vasario 20 d. – kovo 8 d. laikotarpį divizija neįvykdė ne vieno iš 3 kovos uždavinių, per visą tą laiką puldama toliau išėities pozicijų beveik nepažengė, nors esą visais atžvilgiais tiek gyvąja jėga, tiek technika divizija turėjo didžiulį pranašumą prieš vokiečius.

Nuo vasario 20 d. iki 24 d., t. y. 4 dienas, divizijos puolimas buvo atidėliojimas dėl materialinio neaprūpinimo ir dėl divizionų ir pulkų artilerijos atsilikimo.

Pirmą divizijos atvykimo dieną jai buvo išduota duonos 6-osios gvardijos ŠD sąskaita. „Tik 16 LŠD vadovybės aplaidumu galima aiškinti divizijos atvykimą į frontą be jokių atsargų, juo labiau, kad divizija atvyko per /Briansko/ fronto ir 48-osios armijos aprūpinimo bazes bei stotis“, – pabrėžiama raporte. Divizijos materialinis aprūpinimas (maisto produktais, pašarais, šaudmenimis, degalais) iki šiol nesutvarkytas, nepaisant to, kad armija divizijai ne kartą padėjo armijos autotransportu, o ir pati divizija turinti pakankamai automobilių ir arklių.

Karių maitinimas ir arklių šėrimas divizijoje, net praėjus beveik 3 savaitėms po jos atvykimo, vyksta nereguliariai, su dideliais pertrūkiais.

Divizija mūšiuose pasirodė nepakankamai stabili. 48-osios armijos vadovybė tai iliustravo tokiais faktais: iš pozicijų fronte savavališkai pasišalino 156 ŠP 3-asis batalionas (bataliono vadas nuteistas sušaudyti); kovo 7 d. naktį 156 ŠP 2-asis batalionas įsiveržė į Nikitovkos pietinį pakraštį, bet tuoj pat atsitraukė kažkokiam provokatoriui ir išdavikui sukomandavus „Atgal“; 167 ŠP dalis padalinių vasario 26 d. mūšyje priartėjo prie Nagorno pietinio pakraščio, bet be pateisinamų priežasčių tuoj pat atsitraukė į išėities pozicijas; kovo 8 d. naktį 156 ŠP 1-asis batalionas puldamas turėjo apeiti Nikitovką iš pietų, tačiau vos tik sutemo neliko pusės karių: jie, užuot toliau puolę, sugrįžo į užnugarį.

Mūšiai parodė, kad 16 LŠD kovinė parengtis ir mokėjimas drauge kovoti yra žemo lygio, vadai silpnai paruošti, menkai bendradarbiauja kovoje su artilerija ir tankais, visų grandžių vadų ir štabų vadovavimas mūšyje blogas. Divizijos dalys neryžtingai veikia, nė karto nebuvo pakeltos į ataką. Net kovo 6 d., kai artilerija, minosvaidžiai ir reaktyviniai minosvaidžiai („Katiušos“ – R.Z.) stipriai apšaudė Nikitovką, kai esą buvo visos galimybės užimti kaimą beveik be jokio priešo pasipriešinimo, 167 ŠP nebuvo pakeltas ryžtingam šuoliui pirmyn. Pulkas, kaip ir kitos dalys, pragulėjo vietoje iki vakaro.

16 LŠD kariai ir vadai per visą mūšių laikotarpį labai skausmingai ir iškreiptai reagavo į priešų ugnį ir parodė nemokėjimą naikinti priešų ugnies taškų. Divizijos rajono iki kovo 9 d. priešas masiškai neapšaudė iš artilerijos ir minosvaidžių. Iš esmės nebuvo ir intensyvios kulkosvaidžių ugnies. Priešas paprastai šaudė iš

dviejų artilerijos ir dviejų minosvaidžių baterijų, 6–8 sunkiųjų kulkosvaidžių. „To, pasirodo, užteko, kad padaliniai gulėtų ir nejudėtų iš vietos, o motyvas tam visada buvo vienas ir tas pats – „stipri priešo ugnis“, – pažymima raporte.

Divizijai būdingi masiniai rankų riešų susižeidimų atvejai. Iki kovo 10 d. iš 2745 sužeistųjų apie pusė buvo sužeisti į ranką.

Disciplina divizijoje menka. Vieną sužeistąjį į užnugarį lydi 2–3 sveiki kariai.

Per laikotarpį nuo vasario 20 d. iki kovo 8 d. divizija paliko mūšio lauke daugybę ginklų, o teritorijos, kurioje kovojo divizija, priešas nebuvo užėmęs. Trys pulkai paliko mūšio lauke paliko 1577 nesurinktų šautuvų, 265 PPŠ, 104 rankinius kulkosvaidžius, 34 sunkiuosius kulkosvaidžius, 30 mm minosvaidžius, 13 82 mm minosvaidžių, 65 prieštankinius šautuvus.

48-osios armijos vadovybė dėl visų divizijos nesėkmių kaltino jos vadą gen. mjr. F. Žemaitį ir jo pavaduotoją, brigados komisarą J. Macijauską, abu jie esą parodė visišką nesugebėjimą kovos sąlygomis jai vadovauti. Armijos vadovybė tvirtino, kad jiems vadovaujant divizija negalės atstatyti savo kovinio pajėgumo net ir šiuo tikslu išvesta į užnugarį.

Raporto pabaigoje išvardintos pagalbos priemonės, kurių ėmėsi 48-osios armijos vadovybė, taisydama padėtį divizijoje: buvo pakeistas divizijos užnugario viršininkas, maisto ir pašarų aprūpinimo viršininkas, divizijoje visą laiką dirbo armijos vadų ir politinių darbuotojų grupė, divizija sustiprinta vyresniaisiais ir vidurinės grandies vadais, priimtas armijos Karo tarybos nutarimas dėl tvarkos įvedimo divizijoje, jis buvo patvirtintas fronto vado. Su šiuo nutarimu supažindinti visi divizijos karininkai¹²².

Be 16 LŠD vado gen. mjr. F. Žemaičio 1943 m. kovo 10 d. raporto, archyvuose yra išlikęs ir jo tu pačių metų balandžio 27 d. raportas, parašytas gen. mjr. Sviridovui. Raportas parašytas pastarojo įsakymu, todėl galbūt gen. mjr. Sviridovas buvo sudarytos komisijos vadovas ar narys. Šį raportą F. Žemaitis rašė jau pašalintas iš divizijos vado pareigų, jame jis taip pat plačiai atskleidė divizijos kovinę veiklą ir aiškino jos nesėkmių priežastis. F. Žemaitis pažymėjo, kad du mėnesius 16 LŠD buvo mėtoma iš vienos puolimo krypties į kitą: iš pradžių ji buvo priskirta /Briansko fronto/ 3-ajai armijai¹²³, vėliau – gen. ltn. Novoselskio grupei (t. y. šio fronto kariuomenės operatyvinei grupei – R.Z.), dar vėliau 2-ajai tankų armijai ir pagaliau 48-ajai armijai. Per visą šį laiką divizija nebuvo

¹²² 48-osios armijos vadovybės (gen. ltn. P. Romanenkos, armijos Karo tarybos nario gen. mjr. Istomino, armijos štabo viršininko pavaduotojo plk. Dolgovo) raportas (be datos) Briansko fronto vadui pasiunčiant 16 LŠD vado gen. mjr. F. Žemaičio 1943 m. kovo 10 d. raportą, ten pat, l. 11–14.

¹²³ Tai įvyko 1942 m. gruodžio 27 d., žr.: J. Dobrovolskas, Lietuvos kariai..., p. 60.

pasiūsta į mūšius, o tik „marširavo“ iš Tulos apylinkių į Oriolo apylinkes, per du mėnesius nužygiavo apie 400 km., beveik visą laiką pagal aliarmo komandą. Šių žygių metu divizija labai pavargo: kariai nebuvo normaliai maitinami, negaudami pakankamai pašarų arkliai nusilpo ir sunkiai traukė techniką. Pirmosiomis dienomis atvykus į Briansko frontą, šio fronto štabas paėmė iš divizijos pusę sunkvežimių, tai dar labiau apsunkino divizijos aprūpinimą.

1943 m. vasario pradžioje divizija, būdama 50 km. nuo Jefremovo miesto, gavo įsakymą būti pasiruošusi lipti į ešelonus¹²⁴, vykdant šį įsakymą žymi dalis divizijos turto buvo pasiūsta į geležinkelio stotis, bet netikėtai po kelių dienų divizija buvo pakelta pagal aliarmo komandą ir per 4 valandas pasiūsta visai kita kryptimi.

Išsiskleidusi Aleksejevkos apylinkėse, divizija iškart pateko į stiprią artilerijos ir minosvaidžių ugnį ir patyrė didelių nuostolių. Numatytą puolimui dieną divizijos pozicijas bombardavo 19 priešo bombonešių, jie atliko 10 antskrydžių, dar nesusikovusi su priešu divizija neteko apie 2 tūkst. žmonių. Per mėnesį trukusius mūšius divizija iš viso neteko apie 5 tūkst. žmonių.

F. Žemaičio nuomone, per šiuos mūšius 16 LŠD pasirodė labai gerai: a) nebuvo nė vieno pasitraukimo atvejo: kuopos ir batalionai žuvo nuo priešų ugnies, bet atgal nesitraukė; b) tik vienas seržantas perėjo į priešų pusę; c) kariai vyriškai kentė visus sunkumus ir tęsė puolimą; d) kariai ir vadai puikiai laikėsi, demonstruodami tikro vyriškumo ir didvyriškumo pavyzdžius.

Kovo 19 d. divizija atitraukta į 48-osios armijos antrąjį ešeloną, todėl šios armijos puolamoji operacija baigėsi nesėkme. Priešo frontas nebuvo pralaužtas.

Baigdamas savo raportą F. Žemaitis rašė, kad jam, kaip buvusiam 16 LŠD vadui, nepareikšti jokie kaltinimai, jam kol kas nežinomos jo nušalinimo iš pareigų priežastys¹²⁵.

Aiškinantis divizijos nesėkmės priežastis ir kaltininkus būtina paminėti vieną 1974 m. dokumentą, tarsi pratęsusį karo metų „diskusiją“ tuo klausimu. Tais metais grupė buvusių karininkų ir politinių vadovų – 16 LŠD veteranų (J. Macijauskas, Vl. Karvelis, J. Žiburkus, F. Bieliauskas, A. Randakevičius, Pr. Petronis, V. Motieka, V. Počikajevs, E. Jacovskis) parašė ir įteikė Partijos istorijos institutui pareiškimą, kuriame tvirtino, kad apie 48-osios armijos 1943 m. vasario 25 d. nutarimą jie sužinojo tik 1973 m., tvirtino, kad 1943 m. divizijos vadovybė su

¹²⁴ Divizija turėjo pasikrauti į vagonus Lobanovo ir Jefremovo geležinkelio stotyse, žr.: 16 LŠD štabo viršininko 1943 m. vasario 7 d įsakymą dalių (pulkų) vadams, SSSR Gynybos ministerijos archyvas, f. 1079, ap. 1, b. 7, l. 76. Divizija turėjo išvykti į Kalinino frontą.

¹²⁵ Buvusio 16 LŠD vado gen. mjr. F. Žemaičio 1943 m. balandžio 27 d. raportas gen. mjr. Sviridovui, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 808, l. 15–16.

juo nebuvo supažindinta. Apie tai, kad divizijos buvę vadai nieko nežinojo apie šį ir kitus su juo susijusius dokumentus, galima stipriai abejoti: kaip minėta, jis užfiksuotas divizijos kovos veiksmų žurnale, apie jį žinojo net civiliai sovietiniai Lietuvos pareigūnai sovietiniame užnugaryje¹²⁶.

Divizijos veteranai savo pareškime rašė, kad tas dokumentas juos nustebino ir įžeidė, jo turinį vertino kaip divizijos karių šmeižtą, iškreipti ir sugalvoti faktai apie dalių ir dalinių dezertyravimą iš kovos lauko, pasitraukimą iš Nagorno. Kaip visiškai išgalvotą faktą jie vertino 156 ŠP 3–iojo bataliono pasitraukimą iš fronto ir jo vado nuteisimą sušaudyti. (Beje, įdomu pažymėti, kad 16 LŠD karys, SSSR didvyris G. Užpolis savo atsiminimų knygoje, išleistoje 1997 m. Izraelyje, šį faktą mini kaip tikrą.)

„Pagrindinę dalį jos /divizijos – R. Z./ karių, politinių darbuotojų ir vadų sudarė komunistai ir komjaunuoliai, kovoję už komunistų partijos reikalą buržuazinėje Lietuvoje, pogrindininkai, jaunos Tarybų valdžios aktyvistai 1940–1941 m. ir kiti asmenys, savanoriškai išėję į Tarybinę armiją ginti Tarybų valdžios nuo vokiškųjų grobikų. Argi jie kalti, kad 48–osios armijos vadovybė juos pasiuntė į mūšį be artilerijos parengties, be tankų, be zenitinės priedangos, be maisto ir šaudmenų ir kad jie, nepralaužę parengtos priešų gynybos, vyriškai mirė sniege esant 20 laipsnių šalčiui“ – piktinosi divizijos veteranai. Jų nuomone, 48–osios armijos vadovybė dėl nepavykusio puolimo visą kaltę stengėsi suversti 16 LŠD.

Divizijos veteranų tvirtinimu, nė vienas 48–osios armijos štabo grasinimas nebuvo realizuotas, niekas nebuvo atiduotas teismui, pasiūstas į drausmės batalioną. Divizijoje kaltų nerasta¹²⁷.

Tik F. Žemaitis, tarpininkaujant ir reikalaujant 48–osios armijos vadovybei, buvo pašalintas iš 16 LŠD vado pareigų, atleistas iš pareigų ir užnugario tarnybos viršininkas plk. Gudelis¹²⁸. Divizijos vadu paskirtas gen. mjr. Vl. Karvelis.

¹²⁶ Antai R. Šarmaitis rašė apie fronto štabo vadovybės telegramą, kuri „apjuodino“ 16 LŠD. Jis aiškino, kad štabe dirbo žmogus, nekenčią „Pabaltijo žmonių“, nes „dėl kažko“ 1940–1941 m. buvo ten nukentėjęs, žr. R. Šarmaičio dienoraštį, LYA, f. 17635, ap. 1, b. 12, l. 81 (I. Susaikovas buvo Pabaltijo Ypatingosios karo apygardos vado pavaduotojas – R. Z.); J. Paleckio fonde yra jo rašyto dokumento juodraštis, jame minima armijos štabo telegrama, pasirašyta gen. plk. M. Reiterio ir gen. mjr. I. Susaikovo. Su šia telegrama buvo supažindinti visi divizijos vadai iki kuopos vadų. Dokumente teigiama, kad vėliau pokalbiuose su A. Sniečkumi ir J. Paleckiu I. Susaikovas esą pripažinęs, kad jis neįsigilino į aplinkybes, pripažino divizijos karių narsą, telegrama esą tik siekęs paskatinti divizijos vadą F. Žemaitį „atviram pokalbiui“ ir kt., žr. f. 17541, ap. 1, b. 13, l. 272.

¹²⁷ LYA, f. 3377, ap. 58, b. 808, l. 2–5.

¹²⁸ 48–osios armijos vadovybė F. Žemaičiui pateikė daugybę kaltinimų ir priekaištų. Be karinės kompetencijos dalykų, jis kaltintas būdo minkštumu, silpnu reiklumu pavaldiniams, nekritiškumu, nerūžtingumu ir t. t., žr.: 48–osios armijos vadovybės 1943 m. balandžio 3 d. rašytinis pareiškimas apie gen. mjr. F. Žemaitį–Baltušį Centrinio fronto Karo tarybai, ten pat, l. 9–10.

Vis dėlto kokios buvo 16 LŠD katastrofos prie Aleksejevkos priežastys ir kas buvo tikrieji kelių tūkstančių jos karių žūties kaltininkai?

Pateikti faktai rodo, kad kaltės dalis tenka ir Briansko fronto kariuomenės, ir jos 48-osios armijos, ir pačios 16 LŠD vadovybei. Be nepagrįstų, neteisingų teiginių apie divizijos karių pasitraukimą iš užimto vokiečių įtvirtinto Nagorno kaimo, viso bataliono perbėgimą pas vokiečius (tokio fakto nebūtų nutylėjusi vokiečių propaganda), masinį pobūdį įgavusius tyčinius rankų susižeidimus ir kai kurių kitų, netikrų, divizijos karių garbę ir orumą įžeidžiančių faktų, vis dėlto kaip visiškai nepagrįstos negalima atmesti 48-osios armijos ir Briansko fronto vadovybės kritikos 16 LŠD atžvilgiu dėl jos karių nepakankamo karinio pasiruošimo.

Kalbant apie 16 LŠD nesėkmes ir didžiulius patirtus nuostolius, reikia pažymėti, kad jų priežastys ir aplinkybės buvo kur kas gilesnės ir sudėtingesnės. Aiškinantis lietuviškosios divizijos nuostolius nereikia pamiršti, kad Raudonoji armija ir jos vadai apskritai kariavo nemokšišškai, negailėdami žmonių, neverbindami jų gyvybių. Vokiečiai, sustabdyti prie Maskvos, Leningrado, Rostovo ir kitur, apskritai nugalėti kare gynybiniuose ir puolamuosiuose mūšiuose, – ne karinio profesionalumo ir meistriškumo dėka, o milijoninių aukų kaina. 16 LŠD didžiuliai nuostoliai ir netektys šiuo požiūriu nebuvo jokia išimtis.

Aiškinantis divizijos nesėkmių priežastis visų pirma reiktų akcentuoti ne gamtines, o divizijai labai nepalankias mūšių prie Aleksejevkos karines, psichologines ir kitas sąlygas. Po mūšių ir istorinės pergalės prie Stalingrado, pasiektos 1943 m. vasario pradžioje, sovietinę vadovybę, Raudonąją armiją buvo apėmusi didžiulė euforija, pakili kovinė dvasia, „veržliai“ puolant stengtasi iš vokiečių atsiimti kuo daugiau jų okupuotų teritorijų, nustumti juos kuo toliau į vakarus. Manyta, kad Stalingrado mūšio baigties priblokšti vokiečiai ir toli trauksis nerodydami atkaklaus pasipriešinimo. Net tikėtasi, kad greitai prasidės Baltarusijos išvadavimas. (1943 m. kovo 7 d., kaip įvykdęs savo užduotis, nereikalingas buvo likviduotas Centrinis partizaninio judėjimo štabas (CPJŠ), tačiau netrukus, balandžio 17 d., jis vėl buvo atkurtas.)

Likvidavus vokiečių Stalingrado grupuotę, Raudonosios armijos žygis į vakarus iš pradžių iki 1943 m. vasario vidurio iš tikrųjų buvo triumfo žygis: Briansko ir Voronežo frontų kariuomenė žygiavo į vakarus vos ne maršo kolonų greičiu¹²⁹: sausio 25 d. išvaduotas Voronežas, vasario 2 d. – Kurskas, vasario 9 d. – Belgorodas, vasario 16 d. – Charkovas ir kt.

Tačiau nuo 1943 m. vasario antros pusės padėtis pradėjo radikaliai keistis.

¹²⁹ А. Исаев, Когда внезапности уже не было: история ВОВ, кокорую мы не знали, Москва, 2006, с. 362.

Vokiečiams pavyko sutelkti pakankamai jėgų, skubiai permetus jas iš kitų karo veiksmų rajonų, kad būtų sustabdytas Raudonosios armijos puolimas tarp Kaukazo ir Voronežo, užlopyti spragas sutrumpėjusioje fronto linijoje¹³⁰. Vokiečiai stabilizavo frontą, dar daugiau – vasario 19 d. pradėjo Charkovo puolimą, kurios metu Raudonoji armija patyrė skaudų pralaimėjimą, jos junginiai atbloškė toli atgal, vokiečiai atsiėmė visus išvardytus miestus.

Galima manyti, kad 16 LŠD pradinis kovos kelias būtų susiklostęs visai kitaip, gerokai sėkmingiau, jeigu ji būtų įsijungusi į kovas šiek tiek anksčiau, kai Raudonoji armija sparčiai veržėsi į priekį, beveik nesutikdama vokiečių pasipriešinimo.

Lietuviškoji divizija tapo staigiai pasikeitusios karinės situacijos Pietų fronte savotiška auka, kurios rezultatas buvo jos karinė katastrofa prie Aleksejevkos. Gavusi įsakymą vykti į Briansko frontą, į 48-osios armijos sudėtį, divizija buvo orientuota į tai, kad priešas rimto pasipriešinimo neparodys, o atvykusi į Aleksejevkos apylinkes pateko į labai sudėtingas kovos sąlygas, sutiko atkaklų, jai neįveikiamą vokiečių pasipriešinimą.

Mūšiuose nedalyvavusi, jokių kovinių nuopelnų dar neturėjusi, ilgai formuota ir pafrontės keliais klajojusi lietuviškoji divizija, jos vadai, politiniai vadovai, dauguma karių psichologiškai veržėsi į kovą ir siekė joje pasižymėti, to labai trško ir sovietiniai Lietuvos vadovai.

F. Bieliauskas savo atsiminimų knygoje „Liaudies žygdarbis nemirtingas“ rašo apie mūšių prie Aleksejevkos išvakarėse įvykusį telefoninį pokalbį tarp 16 LŠD vado gen. mjr. F. Žemaičio ir 48-osios armijos vado gen. ltn. P. Romanenos. Neva divizijos vadas armijos vadui aiškino, kad dėl užpustytų kelių divizijai nepristatyta degalų, šaudmenų, maisto, atsiliko artilerija ir kt., dėl visų šių priežasčių divizija dar nepasiruošusi puolimui, prašė atidėti puolimo pradžią. Tačiau divizijos komisaras J. Macijauskas paėmė iš divizijos vado telefono ragelį ir pareiškė, kad divizija puolimui pasiruošusi ir įsakymą įvykdysianti¹³¹.

Su visomis problemomis ir sunkumais, kurie aprašyti 16 LŠD oficialiuose dokumentuose ir jos veteranų atsiminimuose, susidūrė ir visi kiti Raudonosios armijos junginiai: iš geležinkelio stočių į susitelkimo rajonus žygiuota pėsčiomis, užpustytais keliais, gilų sniegą sunkiai įveikė net vidutiniai ir sunkieji tankai, trūko transporto, degalų, šaudmenų, maisto, buvo puolama sulaukus ne visų dalinių ir kt.¹³² Tokiomis sąlygomis išryškėdavo junginių mobilumas, organizuo-

¹³⁰ Б. Мюллер–Гиллебранд, Сухопутная Армия Германии 1933–1945 г.г., Москва, 2002, с. 373.

¹³¹ F. Bieliauskas, Liaudies žygdarbis nemirtingas, p. 81–82.

¹³² А. Исаев, Когда внезапности уже не было, с. 365.

tumas, karinis pasirengimas.

Kaip savo rašė raporte 16 LŠD vadas gen. mjr. F. Žemaitis, 1943 m. vasario antroje pusėje Oriolo apylinkėse 16 LŠD įsijungus į 48-osios armijos sudėtį, šios armijos junginiai dar persekiojo besitraukusius vokiečius, tačiau ties Neručio upės riba jie nustojo trauktis ir pradėjo įnirtingai priešintis. Tik 48-osios armijos 6-oji gvardijos ŠD sugebėjo pasiekti Zmijevkos rajoną, bet čia patyrė pralaimėjimą. Prieš 16 LŠD atvykimą į Aleksejevkos rajoną vokiečiai organizavo ištisą fronto liniją. 16 LŠD buvo įsakyta pakartoti šios divizijos puolimą tame pat ruože ir ta pačia kryptimi, turint beveik tuos pačius kovos uždavinius¹³³.

Taigi 16 LŠD mūšių pradžia sutapo su vokiečių traukimosi pabaiga, fronto linijos stabilizavimusi šiame Pietų fronto bare. Ši aplinkybė divizijai objektyviai tapo svarbiausia nepalankiai jai susiklosčiusių mūšių ir patirtų nuostolių priežastimi.

Kaip nesėkmės priežastis reikia paminėti ir tai, kad divizijoje nebuvo patyrusių vadų. Raudonosios armijos karininkai gen. mjr. F. Žemaitis ir plk. J. Macijauskas turėjo tik Rusijos 1918–1920 m. pilietinio karo patyrimą, kaip kariniai veikėjai, mąstė pasenusiomis kategorijomis, kariavo pasenusia taktika. Buvę Lietuvos kariuomenės karininkai taip pat neturėjo kovos patyrimo, jiems buvo nepažįstama Raudonosios armijos valdymo, aprūpinimo ir tiekimo sistema, jos gyvenimo normos ir tvarka. Nepaisant daugumos 16 LŠD karių simpatijų Sovietų Sąjungai, daugelio divizijos karių (lietuvių, žydų ir kitų tautybių karių) drąsos ir ryžto kautis su vokiečiais, vis dėlto šių savybių nepakako: lėmė nepakankamai karinis pasirengimas ir profesionalumas.

16 LŠD ilgai rengta „giliame“ užnugaryje, palyginus su kitomis šaulių divizijomis (kuriose buvo po 5–6 tūkst. karių), buvo gerai sukomplektuota ir apginkluota. Todėl, matyt, aukštesnioji karinė vadovybė iš jos nemažai tikėjosi. Divizijos nesėkmingas pasirodymas mūšiuose, vilčių nepasiteisinimas lėmė priešišumą, kategorišką, labai nepagarbią, netgi niekinamą aukšto rango 48-osios armijos ir kitų vadų reakciją į 16 LŠD. Bent iš dalies tam įtakos galėjo turėti ir divizijos nacionalinė sudėtis (jos lietuviškumas ir žydiškumas).

Mūšių prie Aleksejevkos padariniai sovietinės Lietuvos perspektyvai buvo skaudūs ne tik kariniu, bet ir politiniu aspektu. Prie Aleksejevkos žuvo visas „žiedas“ geriausių Lietuvos komunistų partijos ir sovietų valdžios pareigūnų. Divizijos nesėkmė nulėmė ir nepasitikėjimą lietuviais, pokarinį nelietuviškų „kadru“ atvykimą į Lietuvą. Todėl vėl teko siekti paties Stalino užtarimo, prašyti diviziją papildyti kitų tautybių kovotojais ir kt.

¹³³ Gen. mjr. F. Žemaičio 1943 m. raportas gen. mjr. Sviridovui, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 808, l. 17.

1943 m. birželį divizijoje buvo apie 9,5 tūkst. žmonių, dar 1,5 tūkst. karių buvo 2–ajame atsargos šaulių batalione, taigi iš viso daugiau kaip 11 tūkst. karių¹³⁴. 1943 m. vasarą 16 LŠD maždaug iš tų pačių apylinkių prie Aleksejevkos pratešė savo kovos kelią. Nors patyrė ir nemažų nuostolių, divizija daug sėkmingiau dalyvavo mūšiuose prie Kursko, Baltarusijoje, Lietuvoje ir Latvijoje (Kurše).

Po tragedijos prie Aleksejevkos ir kitur patirtų nuostolių ėmė blėsti A. Sniečkaus noras matyti diviziją priešakinėse fronto linijose, svarbiausiose puolimų kryptyse. Jis dėjo pastangas „taupyti“ diviziją, išsaugoti nuo žūties nacionalinius kadrus, kurie buvo reikalingi darbui „išvaduotoje“ Tarybų Lietuvoje. Kaip niekada lietuviška savo sudėtimi divizija tapo 1944 m. ją papildžius „išvaduotos“ Lietuvos vyrais. Kartu ji kaip niekada tapo politiškai nepatikima. Siekiant užkirsti kelią masiniam karių dezertyravimui, viešai prieš rikiuotę buvo šaudomi sugauti dezertyrai, divizija po mūšių vaduojant Lietuvą 1944 m. – 1945 m. buvo perkelta į Kuršą, kur ir sulaukė karo pabaigos. 1944 m. rudenį mėginta suformuoti antrą lietuvišką junginį – 50–ąją atsargos šaulių diviziją, bet dėl masinio dezertyravimo jos taip ir nepavyko suformuoti.

16 LŠD buvo vienintelis lietuviškas frontinis karinis junginys, kovojęs Vokietijos – SSSR karo frontuose. Okupantams vokiečiams analogiško junginio okupuotoje Lietuvoje nepavyko suformuoti. Deja, Raudonosios armijos lietuviškosios divizijos sunkus, didelių išbandymų ir daug aukų pareikalavęs kovos kelias nevedė į Lietuvos laisvę – artino naują sovietinę okupaciją.

134 Lietuvos SSR LKT 1943 m. birželio 3 d. duomenys apie Raudonosios armijos lietuviškuosius dalinius, LCVA, f. R–754, ap. 10, b. 26, l.1.

LA 16^E DIVISION LITUANIENNE DE CHASSEURS (ŠAULIAI) DE L'ARMÉE ROUGE: LA VOIE DE FORMATION JUSQU'À LA CATASTROPHE PRÈS D'ALEKSEJEVKA (FÉVRIER-MARS 1941-1943)

Dr. Rimantas ZIZAS,
Institut de l'histoire de Lituanie

À l'époque de la guerre Germano-Soviétique (1941-1945) dans les buts politiques propagandistes et militaires, au sein de l'armée rouge on formait des unités soviétiques nationales. Les autorités lituaniens du pouvoir et du parti communiste, retirés à l'URSS à la fin de décembre 1941 dans la région de Gorki, faisaient des efforts pour former un détachement militaire national – la 16e division lituanienne de chasseurs.

Au début les autorités lituaniens avaient des difficultés à convaincre Staline et des autres fonctionnaires de l'URSS de la suffisance d'hommes pour la formation de la division lituanienne. Ensuite, il y avait vraiment une insuffisance de lituaniens retirés en URSS (à peu près 20 milles personnes, la moitié parmi eux – les juifs) et la communauté lituanienne n'existait pas. Au début de la guerre on n'a pas parvenu à faire la mobilisation militaire et le 29e corps territorial de chasseurs a été réformé, les hommes repressés et dispersés.

La 16e division était commencé à former des citoyens réfugiés en URSS (des lituaniens et des juifs) et de la population locale originaire de la Lituanie. Le noyau était constitué des membres du parti communiste, des autorités soviétiques, n.k.v.d., des fonctionnaires de police, des militaires du 29e ex-corps territorial de chasseurs, les autres – des corps d'armée rouge et des citoyens soviétiques mobilisés en URSS. C'est pourquoi la structure nationale de la division était multiple. Les juifs faisaient 40% de militaires du rang. La 16e division était la plus «juive» des unités de l'armée rouge. La 16e division lituanienne définitivement a été formée au printemps 1942. À cause de l'insuffisance de l'instruction militaire, la division était en reserve ou déplacée d'un corps à l'autre. En février

1943 elle participait dans les batailles de la région Oriol dans le cadre de 48e corps de Briansk.

Les premières batailles offensives près d'Aleksejevka étaient catastrophiques pour la 16e division. Elle n'était pas capable d'enfoncer les positions défensives allemandes, a subi des pertes énormes des hommes (5 mille), de l'armement et du matériel militaire. Les raisons étaient du caractère militaire et psychologique: les attaques en hiver, un faible appui d'artillerie, la précipitation sans attendre une résistance persévérante des allemands etc.

Le facteur démoralisant la division et humiliant la dignité des combattants était la réaction des autorités du 48e corps et du front de Briansk à la perte près d'Aleksejevka. Le 23 février 1943 le conseil militaire a déclaré une inaptitude de la division aux batailles et a proclamé que la division avait déshonoré son nom dans le front de la Grande Guerre Nationale etc.

Après la perte des milliers de combattants lituaniens et juifs près d'Aleksejevka, la division a perdu le sens national. Ces événements ont déterminé l'insuffisance des «cadres» d'après-guerre.

Complétée par les militaires des autres nationalités, la 16e division des chasseurs continuait son chemin dans les fronts Germano-Soviétiques.